

Renzo Caduff
Uorschla N. Caprez
Georges Darms

**Grammatica
per l'instrucziun
dal rumantsch grischun**

Seminari da rumantsch
da l'Universitad da Friburg
versiun curregida
2009

Renzo Caduff, Uorschla N. Caprez, Georges Darms
Grammatica per l'instrucziun dal rumantsch grischun
Ediziun 2009

Elavurada cun agid dal
Fond naziunal svizzer per la perscrutaziun scientifica

© Departament da linguatgs e litteraturas romanas
Linguatg e litteratura rumantscha
Av. de Beauregard 11
1700 Friburg

Il diever da parts da quest'ovra è permess
sut cundiziun da l'indicaziun da la funtauna.

Tavla da cuntegn	3
Introducziun	13
1. Texts	15
1 Definiziun	
1.1. La pronunzia	16
2 La pronunzia	
3 La pronunzia dals vocals	
4 La pronunzia da gruppas da vocals	
5 La pronunzia dals consonants	
6 Ils consonants finals	
2. Texts e frosas (sintaxa)	19
7 Definiziun	
8 Repartiziun dal text en frosas	
9 Structuraziun dal text cun frosas	
2.1. Sorts da frosas e lur funcziuns expressivas	20
10 Sorts da frosas	
11 Frosas declerativas	
12 Frosas interrogativas	
13 Frosas affectivas	
14 Funcziuns expressivas	
2.2. Frasa e proposiziun	21
15 Proposiziuns	
16 Dumber da frosas e proposiziuns	
17 Proposiziuns senza verb	
2.3. Furmas da frosas e da proposiziuns	22
18 Frosas simplas	
19 Frosas cumponidas	
20 La proposiziun principala	
21 La proposiziun subordinada	
22 Frosas coordinadas	
23 Frosas structuradas	
2.4. Las parts da la proposiziun en la frasa simpla	23
24 Parts da la proposiziun	
25 La part verbala da la proposiziun	

26	Predicat e predicat cumponi
27	Test da spustada (permutaziun)
28	Gruppas da plects
29	Lur dievers sintactics
30	Las funcziuns sintacticas da las parts da la proposiziun
31	Il subject
32	Eruir il subject
33	Frasas mo cun subject e predicat
34	Il complement direct (object direct)
35	Eruir l'object direct
36	Il complement predicativ
37	Ils verbs cun complements predicativs
38	Il complement preposiziunal
39	Il complement circumstanzial
40	Differenza tranter complement preposiziunal e complement circumstanzial
41	Las gruppas da plects e lur dievers sintactics
42	Ils attributs
43	Las furmas dals attributs

2.5. Las sorts da proposiziuns subordinadas 28

44	Lur funcziun sintactica
45	Las sorts da proposiziuns subordinadas
46	Proposiziuns subjunctivals
47	<i>che</i> cun funcziun relativa
48	<i>che</i> cun funcziun subjunctiva
49	Particlas da subordinaziun cumbinadas cun <i>che</i>
50	<i>sche</i> en proposiziuns cun funcziun cundiziunala
51	<i>sche</i> en proposiziuns interrogativas indirectas
52	Proposiziuns infinitivas cun preposiziun
53	Proposiziuns infinitivas cun adverb u pronom interrogativ
54	Proposiziuns gerundialas
55	Proposiziuns participialas

3. Plects e furmas (morfologia) 32

56	Ils plects
57	Furmas grammaticalas
58	Funcziuns sintacticas
59	Spezias da plects
60	Survista grafica

3.1. Ils verbs 34

61	Definiziun
62	Ils dievers dals verbs
63	Verbs auxiliars
64	Verbs modals
65	Verbs per propi

3.1.1. Las furmas dal verb	35
66 Sorts da furmas	
67 Furmas finitas	
68 Furmas infinitas	
69 L'infinitiv	
70 Il particip	
71 Il gerundi	
3.1.2. Furmas e dievers dals temps	36
72 Tips da furmas	
73 Ils temps grammaticals	
74 Il preschent	
75 L'imperfect	
76 Il perfect	
77 Il diever da l'imperfect e dal perfect	
78 Il plusquamperfect	
79 Furmas surcumponidas	
80 Il futur	
81 Il futur II	
82 Survista dal diever dals temps	
3.1.3 Furmas e dievers dals modus	40
83 Ils modus	
84 L'indicativ	
85 Las furmas dal conjunctiv	
86 Il diever dal conjunctiv	
87 Il discours indirect	
88 Dumondas e cumonds en il discours indirect	
89 Las furmas dal cundiziunal	
90 Il diever dal cundiziunal	
91 Las furmas da l'imperativ	
92 Il diever da l'imperativ	
93 Ils cumplements dals verbs (transitiv – intransitiv)	
94 Il passiv	
95 Verbs cun plirs dievers	
96 Verbs reflexivs	
3.1.4. La conjugaziun dals verbs	43
97 Las 4 classas da conjugaziun	
98 L'infinitiv	
99 La posiziun da l'accent	
100 Las gruppas da verbs (regulars – alternants – irregulars)	
101 Ils verbs regulars	
102 Ils verbs alternants	
103 Ils verbs irregulars	

104	Las furmas dals verbs regulars (survista)	46
3.1.4.1. Las furmas simplas		
105	L'indicativ preschent	47
106	Verbs cun <i>-esch-</i>	
107	Verbs cun la desinenza <i>-el</i> en la 1. sg. indicativ preschent	
108	La 1./2. pl. indicativ preschent	
109	Ils verbs reflexivs	
110	Il conjunctiv preschent	
111	Il cundiziunal preschent	
112	L'imperativ	
113	L'imperativ negativ	
114	Remplazzaments da l'imperativ	
115	L'indicativ imperfect	
116	Il gerundi	
117	Il particip regular	
3.1.4.2. Las furmas cumponidas		
118	L'indicativ perfect	52
119	La furmaziun dal perfect e dal plusquamperfect cun <i>avair</i> u cun <i>esser</i>	
120	L'accord dal particip	
121	Il perfect dals verbs reflexivs	
122	Las autras furmas dal perfect	
123	Las furmas dal perfect II	
124	Il futur	
125	Il futur II	
126	Il passiv	
127	Glista dals verbs alternants	56
128	Glista dals verbs predicativs	57
129	Las furmas dals verbs irregulars	58
130	Glista dals particips irregulars	63
3.2.	Ils nomens	65
131	Definiziun	
132	Il genus grammatical	
133	Genus grammatical e furma dal nomen	
134	Influenza sin autras furmas	
135	Singular e plural	
136	Il plural regular	
137	Il plural irregular	
138	Cas spezials	
139	Il plural dals nomens cumponids	
140	La quantidad nundeterminada	
141	Nominalisaziun dad autras spezias da plets	
142	Nums propriis	

3.3. Accompagnaders e remplazzants	69
143 Definiziun	
144 Accompagnaders	
145 Remplazzants	
146 Pussaivladads da diever	
147 Tabella da las pussaivladads da diever da differentas gruppas	
148 Caracteristicas specificas da las differentas gruppas	
149 Classificaziun en artitgels, adjectivs e pronom	
3.3.1 Ils artitgels	*72
150 Caracteristicas	
151 Distincziun dals artitgels	
152 Furmas da l'artitgel definit	
153 Furmas da l'artitgel indefinit	
154 Preposiziun + artitgel definit	
155 Funcziun dals artitgels	
156 Diever da l'artitgel definit	
157 Diever da l'artitgel indefinit	
158 Omissiun da l'artitgel	
3.3.2. Ils pronom	75
159 Caracteristicas	
160 Survista e gruppaziun dals pronom	
161 Diever sco accompagnaders e/u sco remplazzants	
162 La successiun dals accompagnaders en la grupp nominala	
3.3.2.1. Ils pronom persunals	76
163 Diever sco subjects e sco objects	
164 Las furmas dals pronom subjects	
165 Las persunas grammaticalas	
166 Il pronom <i>i/igl</i> (3. sg.) ed il pronom <i>i</i> (3. pl.)	
167 La furma da curtaschia	
168 Furmas scursanidas dals pronom subjects	
169 Pronom objects accentuads e nunaccentuads	
170 Las furmas dals pronom objects accentuads	
171 La funcziun dals pronom objects accentuads	
172 La successiun dal pronom object accentuà	
173 Las furmas dals pronom objects nunaccentuads	
174 La posiziun dal pronom object nunaccentuà	
175 La posiziun dal pronom object nunaccentuà en la negaziun	
176 L'accord dal pronom object direct nunaccentuà cun il particip	
177 La successiun da plirs pronom objects nunaccentuads	
3.3.2.2. Ils pronom reflexiv	80
178 Diever e furmas dals pronom reflexiv	
179 Las furmas nunaccentuadas	
180 Las furmas accentuadas e rinforzadas cun <i>sez</i>	
181 Il pronom reflexiv che sa referescha a l'object direct	
182 Las furmas cumponidas dals verbs reflexiv	

3.3.2.3. Ils pronomes possessivs	81
183 Funcziun semantica e particularitads grammaticalas	
184 Pronom personal e pronom possessiv	
185 Las furmas dals pronomes possessivs sco accumpagnaders	
186 Il diever predicativ dals pronomes possessivs	
187 Ils pronomes possessivs nominalisads	
3.3.2.4. Ils pronomes demonstrativs	83
188 Funcziun semantica e diever	
189 Las furmas e lur dievers	
190 <i>quest e quel; quai</i>	
191 <i>tschel; tschai</i>	
192 <i>lez; gliez</i>	
193 <i>tal</i>	
194 Il pronom demonstrativ particular <i>sez</i>	
195 Las furmas dal pronom <i>sez</i>	
196 Pronomes demonstrativs cun la subjuncziun <i>che</i>	
3.3.2.5. Ils pronomes interrogativs	85
197 Funcziun semantica e furmas	
198 Diever dals pronomes interrogativs	
199 <i>tgi</i>	
200 <i>tge</i>	
201 <i>tge, tgenin</i>	
202 <i>qual(s), quala(s)</i>	
203 <i>quant(s), quanta(s)</i>	
204 Pronomes interrogativs cun la subjuncziun <i>che</i>	
3.3.2.6. Ils pronomes indefinits	87
205 Funcziun semantica e furmas	
206 Pronomes indefinits ed adjectivs indefinits	
207 Pronomes indefinits cun midada da furma	
208 <i>ins</i> suenter la furma verbala	
3.3.2.7. Las colliaziuns relativs	89
209 La subjuncziun <i>che</i>	
210 <i>il qual</i>	
211 Il pronom indefinit <i>ins</i> suenter il verb (glista)	89
212 Las furmas dal pronom <i>i/igl</i> suenter verbs auxiliars e modals (glista)	90
3.3.3. Ils adjectivs	91
213 Caracteristicas	
214 Las furmas regularas da l'adjectiv	
215 Particularitads da la furmaziun dal feminin	
216 Particularitads da la furmaziun dal plural	
217 Adjectivs invariabels	
218 Particips en funcziun d'adjectivs	
219 Las posiziuns da l'adjectiv: attributiv e predicativ	
220 Plirs adjectivs	
221 Test da coordinaziun	

222	Accord da l'adjectiv tar plirs nomens	
223	La posiziun da l'adjectiv tar il diever attributiv e la funcziun semantica	
224	La funcziun descriptiva	
225	La funcziun distinctiva	
226	Il diever predicativ	
227	Ils verbs cun diever predicativ	
228	L'accord da l'adjectiv en diever predicativ	
229	Grads d'intensidad e da cumparegliaziun	
230	L'egualidad	
231	La diversidad	
232	La cumparegliaziun relativa (cumparativ)	
233	Il pli aut grad (superlativ)	
234	La sminuziun	
235	Furmas da cumparegliaziun spezialas	
236	Ulteriurs grads d'intensidad	
237	L'adjectiv nominalisà e l'adjectiv en funcziun d'adverb	
238	Ils adjectivs numerals	98
239	Posiziun dals adjectivs numerals	
240	Las sorts d'adjectivs numerals	
241	Ils adjectivs numerals definitis	
242	Ils adjectivs numerals cardinals	
243	Ils dumbars cardinals	
244	Ils numerals cardinals nominalisads	
245	Ils numerals cardinals duvrads sco remplazzants	
246	Ils adjectivs numerals ordinalis	
247	Ils adjectivs numerals multiplicativs	
248	Lur caracteristicas grammaticalas	
249	Ils adjectivs numerals indefinits	
250	Differenza tranter adjectivs e pronomis indefinits	
251	Autras spezias da pleds ch'expriman ina quantidad	
3.4. Las particlas		103
252	Definiziun	
253	Particlas cun plirs dievers	
3.4.1. Las preposiziuns		103
254	Definiziun	
255	Preposiziuns cumbinadas	
256	La gruppa preposiziunala	
257	Il diever da la preposiziun senza artitgel	
258	Las funcziuns semanticas da las preposiziuns	
259	Preposiziuns cumbinadas cun <i>che</i>	
260	Preposiziuns ch'introduceschan proposiziuns	
3.4.2. Las conjuncziuns		105
261	Definiziun e distincziun da las conjuncziuns	
262	Funcziun da las conjuncziuns	
263	Conjuncziuns cumbinadas	
264	Conjuncziuns u adverbs	
265	Classificaziun da las conjuncziuns tenor lur significaziun	

266	In diever particular da <i>sco</i>	
267	Las subjuncziuns	
268	La subjuncziun <i>che</i>	
269	La subjuncziun <i>sche</i>	
270	La subjuncziun <i>schebain</i>	
271	Relaziuns semanticas tranter proposiziun principala e subordinada	
3.4.3. Ils adverbs		110
272	Definiziun e furmas	
273	Furmaziun dals adverbs derivads dad adjectivs	
274	Adjectivs en funcziun d'adverb	
275	Distincziun tranter adverbs ed adjectivs	
276	Il referiment da l'adverb	
277	La posiziun da l'adverb	
278	Adverbs cumbinads cun adverbs d'intensidad e da cumparegliaziun	
279	Furmas da cumparegliaziun spezialas	
280	Gruppas semanticas dad adverbs impurtantas per la sintaxa	
281	Autras gruppas semanticas	
282	Ils adverbs <i>uschè</i> ed <i>uschia</i>	
283	L'adverb da negaziun absolut	
284	Las particlas da negaziun en connex cun furmas verbalas	
285	La particla <i>betg</i> suletta	
286	Las particlas da negaziun tar furmas cumponidas	
287	Las particlas da negaziun ed ils pronoms objects nunaccentuads	
288	Ils plects da negaziun	
289	La negaziun rinforzada cun <i>pli</i>	
290	Adverbs en funcziun da remplazzants	
291	Adverbs cun la subjuncziun <i>che</i>	
3.4.4. Las interjecziuns		115
292	Definiziun	
293	Funcziun da las interjecziuns	
4. Suns e letras (fonetica ed ortografia)		116
294	Definiziun	
295	Silbas	
296	L'alfabet rumantsch	
297	Scripziun diversa da singuls suns	
4.1. Ils vocals		117
298	Definiziun	
299	Ils vocals simpels	
300	Grafica dal trapez vocalic	
301	Gruppas da vocals (diftong e triftong)	
302	Il hiat	

4.2. Ils consonants	118
303 Definiziun	
304 Survista grafica da l'articulaziun dals consonants	
4.3. Ortografia	119
305 Differentas scripziuns per il medem sun	
306 La scripziun da <i>c</i> e <i>z</i> (per [ts])	
307 La scripziun da <i>ch</i> e <i>tg</i> (per [č])	
308 La scripziun <i>sch/s</i> (per [š]/[ž])	
309 Las presilbas <i>con-</i> e <i>cun-</i> en plects cumponids	
310 La scripziun <i>cunter-/cuntra-</i> e <i>disch-/dis-</i>	
311 Plects cun autra scripziun en rumantsch ed en tudestg	
312 L'accent grav	
313 L'accent acut	
314 Plects simpels che vegnan scrits grond	
315 Las scripziuns da nums cumponids	
316 La scripziun da nums cumponids geografics	
317 Nums cumponids che vegnan scrits grond	
318 Plects che vegna scrits pitschen	
319 La silba: definiziun	
320 La separaziun en silbas	
321 Plects nunseparabels	
322 Reglas da comma	
323 La comma en la frasa simpla	
324 La comma en la frasa coordinada	
325 La comma tar las proposiziuns subordinadas	
326 La comma en cas speziels	
Funtaunas	129
Register da materias	131

Introducziun

En connex cun il project dal Fond naziunal svizzer per la perscrutaziun scientifica “Grundlagen der Grammatik des Rumantsch Grischun” è vegnì lavurà ils davos onns surtut davart la grammatica dal rumantsch grischun. Il project preveseva la perscrutaziun scientifica da tut ils aspects da la grammatica dal rumantsch grischun ch'avess lura dui furmar la basa per trais differentas grammaticas: ina grammatica cumplessiva dal rumantsch grischun, ina grammatica d'instrucziun dal rumantsch grischun ed ina grammatica alfabetica colliada directamain cun la banca da datas dal Pledari grond. Ils dus davos projects èn terminads, e la *Grammatica per l'instrucziun dal rumantsch grischun* vegn preschentada qua ad in public pli vast en ina versiun curregida sin basa da differents exercizis fatgs cun l'emprima versiun da questa grammatica..

La grammatica è concepida en emprima lingua per il diever da quels ch'instrueschan rumantsch grischun e per scholars dal stgalim secundar u creschids. Ella è fatga da maniera sumeglianta a la “Schulgrammatik” da von Flüe-Fleck (cf. Funtaunas, p.128), che sa drizza als scholars dal 7avel al 10avel onn da scola e sa basa sin il material grammatical dal “Schweizer Sprachbuch sieben/acht” e “Schweizer Sprachbuch neun”, ch'è er vegnì translata ed adattà al rumantsch cun il titel “set otg nov”. La part grammaticala dal “Carnet accompagnont” da quest med d'instrucziun (cf. Funtaunas, p.128: Signorell, *Carnet*) è medemamain integrada en questa grammatica.

La *Grammatica per l'instrucziun* cumpiglia 326 paragrafs e descriva ils fenomens grammaticals ils pli impurtants a moda concentrada cun blers exempels e diversas tabellas e graficas. Ses puntg da partenza è il text, che vegn analizà en unitads pli e pli pitschnas: frasis (sintaxa), plets e furmas (morfologia), suns e letras (fonetica ed ortografia). Ils quatter texts curts en l'emprima partservan ad exemplifitgar la pronunzia dal rumantsch grischun. Divers exempels da quels texts èn surpigliads pli tard per declerar la grammatica. En la sintaxa vegnan descrittas las differentas sorts e furmas da frasis e proposiziuns sco era las parts da la proposiziun e lur funcziun. En la morfologia vegnan las caracteristicas impurtantas da las spezias da plets preschentadas e descrittas tenor criteris formals. Sche quels na tanschan betg per la classificaziun, suondan criteris funcziunals, ed a la fin er criteris semantics, nua che quels sa laschan definir en moda e maniera sufficientamain clera. Ultra da quai è vegnì mess l'accent sin ina clera preschentaziun da las distincziuns essenzialas tranter las spezias da plets. En il chapitel “Suns e letras” pertschaiv'ins la relaziun tranter lingua discurrenda e lingua scritta, cun l'attribuziun da las pussaivladads ortograficas correspudentas als singuls suns. I suonda la descripziun da consonants, vocals e gruppas da vocals, illustrada cun pliras graficas. Ina tscherna dad insaquants cas difficultus da l'ortografia, la scripziun grond e pitschen, la separaziun en silbas e las reglas da comma vegnan tractads en l'ultima part da la grammatica.

La “Tavla da cuntegn” dat ina survista generala da la grammatica ed inditgescha il tema da mintga paragraf. Il “Register da materias” a la fin da la grammatica duess permetter da chattar il material er cun agid dals terms grammaticals specifics.

Ils auturs engrazian a tut quels e quellas ch'han gidà cun fatgs e plets a realisar la *Grammatica d'instrucziun*, surtut ad Anna Alice Dazzi e Claudia Schmellentin per lur lectura e lur correcturas. Els giavischan als utilisaders bler plaschair e senn critic en l'instrucziun ed uschiglio cun questa emprova da sistematizar la descripziun dal linguatg.

Renzo Caduff, Uorschla N. Caprez, Georges Darms

1. Texts

- 1 In **text** è ina successiun da formulaziuns, colliadas da maniera logica, ch'expriman in cuntegn coerent ed han ina funcziun comunicativa.

Ils quatter texts che suondan derivan da *Las giaglinas pensadras* (1992), la translaziun en rumantsch grischun dal cudesch da Luigi Malerba, *Le galline pensierose* (1980). En quest cudesch vegnan preschentadas 131 giaglinas, aucas e mintgatant era cots, tuts cun problems ubain preferenzas in pau pli spezialas. Nus emprendain ussa d'enconuscher quatter giaglinas.

44. *Ina tgiralla melna mulestava ina giaglina, sgulatschava enturn ella, cur ch'ella vegniva or da la giaglinera e gieva a sa tschentar sin sia cresta. La giaglina era propi stufra, e da la ravgia na durmiva ella pli la notg. Ina damaun è ella sa messa sin via ed ha ditg ch'ella giaja tar la polizia per denunziar la tgiralla melna. Ina cumpogna ha lura ditg che la tgiralla giria adina enturn ella, perquai ch'ella l'haja scumbigliada cun ina flur. La giaglina è turnada enavos, e da quel di davent na s'ha ella pli lamentada, cur che la tgiralla sgulatschava enturn ella. (1992:42)*

46. *Ina vipra è s'avischinada ad ina giaglina che steva sgrasond sper ina saiv ed ha pruvà da la morder en ina chomma. Ma la pel era uschè dira e setga, ch'il dent da la vipra nun ha pudì passar tras. La giaglina ha dà ina nauscha egliada per travers, e la vipra, tut schenada, ha declerà ch'ella haja mo vulì far in spass. La giaglina ha dumandà: «Enconuschas la fabla da la vulp e da l'iva?» La vipra ha ditg da na, ch'ella na la conuschia betg. «Ti nun es mo nauscha, ti es era anc ignorantà», ha ditg la giaglina e l'ha dà ina piclada che l'ha stort il culiez. La vipra è mitschada sa lamentond dal mal. (1992:44)*

59. *Ina giaglina magliadrana aveva chattà il fund d'in magiel e crajeva che quel faschess daventar ils grauns pli gronds. Cur ch'ella metteva il vaider sur in graun da panitscha, daventava quel grond sco in graun da tirc. Sch'ella metteva el sur in graun da tirc, daventava quel grond sco in fav. La giaglina magliadrana vuleva magliar ils grauns suenter als avair engrondids, ma mintga giada pitgava ella cun il pichel cunter il fund da vaider. Sch'ella prendeva davent il vaider, vegnivan ils grauns puspè pitschens. Cun pitgar da cuntin encunter quel fund da magiel, ha la giaglina magliadrana rut il pichel. (1992:56)*

107. *Ina giaglina impertinenta imitava la vusch da las giuvnas aucas: «Qua-qua-qua!» In di han las aucas tschiffà la giaglina per la cua e l'han bittada en l'aua. Ella ha gè ina terribla anguscha ed ha cumenzà a dar sbratgs: «Agid! Agid! Jau sfundrel!» Ma las aucas schevan: «Sche ti fas qua-qua, stos era pudair star sin l'aua.» A la fin han ellas tratg la giaglina impertinenta a riva, e da quel di davent nun ha ella pli ristgà d'imitar las aucas. (1992:88)*

1.1. La pronunzia

2 La **pronunzia** da las letras è en rumantsch grischun, cun paucas excepziuns, la medema sco quella dals idioms. L'inventari da las cumbinaziuns graficas variescha dentant per part. En la descripziun vegn la letra u la cumbinaziun da letras mintgamai inditgada en parantesas da cugn, p.ex. <i>; ils suns en parantesas quadras, damai [i].

3 La **pronunzia dals vocals:**

<i>	[i]	curt: <i>gist, scrit, vita, figl</i>
	[i:]	lung: <i>liber, ir, ris, gida</i>
<e>	[ɛ]	curt: <i>chapè, uschè, betg,</i>
	[ɛ:]	lung: <i>manzegna, egl, leger, debel</i>
	[e]	curt: <i>bel, svelt, detta, vender</i>
	[ɛ:]	lung: <i>bler, grev, peda, balena, chalger</i>
<a>	[ə]	nunaccentuà: <i>giuven, flaivel, rumper</i>
	[a]	curt: <i>mat, uffant, bass</i>
	[a:]	lung: <i>nas, mal, pavel, star, gentar</i>
	[ə]	nunaccentuà: <i>chantun, svanir, (els) gidan</i>
<o>	[ɑ]	nunaccentuà: <i>porta, verda, quella, gida</i>
	[o]	curt: <i>porta, clom, botta, nossa</i>
	[o:]	lung: <i>rosa, moda, scola, sora, nova</i>
<u>	[ɔ]	curt: <i>um, dunna, tut, culm, cuppa</i>
	[ɔ:]	lung: <i>mugia, dubel, cudesch, schuber</i>
	[u]	curt: <i>tun, patrun, nuf, lung</i>
	[u:]	lung: <i>ura, spusa, scua, dubi</i>

Il grad d'avertura dals vocals (ɛ - ɛ resp. ɔ - o) variescha tenor regiun, medemamain lur durada (curt - lung). Per bunamain tut il territori rumantsch e cun quai er en rumantsch grischun valan dentant las sequentas duas reglas per la durada:

Ils vocals accentuads èn lungs en silbas che fineschan cun in vocal (silbas avertas) avant ils consonants sonors. Els èn curts avant ils consonants surds (§ 303).

lung: *tuba noda legia sega rava mesa rascha*
curt: *tuppa nota litga setga raffa messa grascha*

Els èn plinavant lungs avant <r>, er en silba finala:

lung: *era ara ura; tir pèr mar cor pur*

4 Ils vocals pon furmar gruppas. **Gruppas da dus vocals** che furman ensemen mo ina silba, numn'ins **diftongs**; gruppas da trais vocals che furman ensemen mo ina silba èn **triftongs** (§ 301). En rumantsch grischun pon las sequentas gruppas da vocals valair sco diftongs u triftongs:

<ai>	[ái]	<i>maisa, aissa, bain, staila, saira</i>
<au>	[áv]	<i>bau, aur, auto, precaut</i>
<ie>	[íə]	<i>tschient, ambient, pievel, dies</i>
<ieu>	[iéu]	<i>fieu, bulieu, mieur, avieul</i>

Tar las autras gruppas da vocals n'è la pronunzia betg fixa. Ellas pon vegnir pronunziadas sco ina suletta silba, ma er cun dus vocals cumplains en auters cas, p.ex.

<ua>	[vá]	<i>adequat, guaffen, quant, quant, sguard</i>
	[vá:]	<i>quader, qual, quasi, squadra, squama</i>
	[uá]	<i>cuntinuà, muaglia, situà, tuaglia, tuargia</i>
	[uá:]	<i>actual, actuar, duana, evaluar, scuar</i>

[ú:ɑ] *cua, nua, scua, uzua, duamilli*
 [ʊɑ] (nunaccentuà) *qualitad, quartal, suandant, suatientscha, truament; lingua, statua*

Perquai na vegn la pronunzia da quellas gruppas betg inditgada spezialmain. Ella duess sa resultar da lur cumponentas, sco en ils linguatgs regionalis.

5 Er tar ils consonants pon differentas letras u cumbinaziuns da letras vegnir pronunziadas en differenta moda e maniera. La **pronunzia** da quels **consonants** è inditgada en questa glista en urden alfabetic:

- <c> [k] usualmain: *café, clav, cumpogn, farcla, eroic*
 [ts] avant e, i: *center, civil, december, decider*
 70. *Ina giaglina enciclopedica aveva emprendì ordador pli che milli plets.* (1992:63)
- <ch> [k] avant e, i: *che, cur ch'ella, pichel, chemia, chicherichi*
 [ç] avant a, o a l'entschatta dal pled: *chattar, chaval, chomma*
 Questa pronunzia vala era per il <-ch-> ch'è da chattar en plets cumponids, p.ex. *chargiar -> surchargiar*.
 74. *Ina giaglina tegneva in toc chaschiel en il pichel.* (1992:66)
 (Normalmain vegn il sun [ç] represchentà da la cumbinaziun da letras <tg>, cf. sut.)
- [χ] sco tudestg *ach!* en plets internaziunals: *architectura, archiv, archeologia*
 58. *Ina giaglina archeologa è ida a visitar las piramidas.* (1992:54)
- <g> [g] usualmain: *garantir, golf, gudagnar, grond, glatsch, negozi*
 [ğ] avant e, i: *generus, gist, agen, agid*
- <gh> [g] *ghetto, ghitarra, magher, droghist*
- <gi> [ğ] avant a, o, u: *giada, giaglina, gioga, giuvnas, ravgia, dumengia*
- <gl> [gl] avant a, o, u, e: *glatsch, glogn, gluva, glera, unglà, manglus*
 [ʃ] avant i ed a la fin d'in pled: *glina, giaglina, figl, tagl, vegl*
 avant consonant en il pled *meglra*
- <gli> [ʃ] avant a, o, u, e: *scumbigliar, egliada, survegliond, vegliurd, gliued*
- <gn> [ɲ] usualmain: *gnanc, vegnir, bogn*
 [gn] en plets esters: *gnais, gnom, magnet, prognosa*
- <gu> [gu] avant consonant: *gust, gugent, singul, magun*
 [gv] avant vocal: *gnaud, guerra, linguatg, sguard*
- <h-> [h] usualmain: *halla, hangar, helicopter, helvetic, hit, hobi, hockey, humus; hùi!, he!, hop!; vehichel, schah*
 na vegn betg pronunzià a l'entschatta dal pled en: *hotel, jau hai, ti has, el/ella ha, els/ellas han*
- In bun dumber da plets na vegn betg pli scrit cun <h>, p.ex. *avair* (S: *haver*), *l'abitaziun* (S: *habitaziun*), *l'erox* (S: *herox*), *l'istorgia* (S: *historia*), *l'onur* (S: *honur*), *l'ortulan* (S: *hortulan*); *l'ami* (Eo: *amih*), *il chasti* (Eo: *chastih*) euv.
- <qu> [kv] mo avant vocal, uschiglio <cu>: *quai, quel, quint, acquist, antiquà*

<s>	[s]	usualmain, sch'i na suonda betg in consonant u sche <s> n'è betg en posiziun intervocalica: <u>sal</u> , <u>nas</u> , <u>persuna</u> , <u>nursa</u>
	[z]	regularmain tranter vocals, savens er tranter <i>n</i> , <i>l</i> , <i>r</i> ed in vocal: <u>cha<u>sa</u></u> , <u>me<u>si</u>ra</u> , <u>ans<u>ie</u>l</u> , <u>me<u>ns</u>il</u> , <u>balsam</u> , <u>expuls<u>i</u>un</u> , <u>annivers<u>a</u>ri</u> , <u>vers<u>i</u>un</u>
	[š]	avant consonants surds (<i>p</i> , <i>t</i> , <i>k</i> , <i>č</i> , <i>f</i>); a l'entschatta dal pled er avant <i>m</i> , <i>n</i> , <i>r</i> : <u>resp<u>u</u>nder</u> , <u>st<u>a</u>ila</u> , <u>sc<u>o</u>la</u> , <u>st<u>g</u>ala</u> , <u>sfundrar</u> ; <u>smanar</u> , <u>snegar</u> , <u>sromar</u>
	[ž]	avant ils consonants sonors (<i>b</i> , <i>d</i> , <i>g</i> , <i>g</i> , <i>v</i>): <u>sba<u>g</u>liar</u> , <u>ras<u>di</u>v</u> , <u>sgu<u>l</u>ar</u> , <u>sg<u>ia</u>lv</u> , <u>sve<u>g</u>liar</u>
<ss>	[s]	adina: <u>passar</u> , <u>chaussa</u> , <u>pass</u> , <u>gross</u>
<sch>	[š]	en tut las posiziuns: <u>sche</u> , <u>sch<u>l</u>atta</u> , <u>las<u>ch</u>ar</u> , <u>pes<u>ch</u></u>
	[ž]	a l'entschatta dal pled e tranter vocals: <u>schan<u>u</u>gl</u> , <u>schem<u>ber</u></u> , <u>pl<u>a</u>schair</u> , <u>gris<u>ch</u>un</u>
<tg>	[č]	adina: <u>tgi?</u> , <u>tge?</u> , <u>tgun<u>sch</u></u> , <u>set<u>g</u>a</u> , <u>vat<u>g</u>a</u> , <u>not<u>g</u></u> , <u>mint<u>g</u>a</u> , <u>rint<u>g</u></u> , <u>pit<u>g</u>ar</u>
<tsch>	[tš]	adina: <u>tsch<u>a</u>rescha</u> , <u>tsch<u>i</u>ent</u> , <u>ret<u>sch</u>a</u> , <u>brats<u>ch</u></u>
<stg>	[šč]	adina: <u>st<u>g</u>ala</u> , <u>st<u>g</u>affa</u> , <u>st<u>g</u>argiar</u> , <u>st<u>g</u>atschar</u> , <u>must<u>g</u>a</u> , <u>rist<u>g</u>ar</u> 49. <i>Ina giaglina sco tut tschellas ha ristgà dad ir fin sin il stradun per tschertgar da magliar.</i> (1992:46)
<z>	[ts]	adina: <u>zavrar</u> , <u>engraz<u>ia</u>r</u> , <u>stazi<u>u</u>n</u> , <u>z<u>u</u>tger</u>

Las letras <p>, <t>, <f>; <m>, <n>, <l>, <r> n'han naginas spezialitads da pronunzia. Tar ina pronunzia speziala da , <d>, <g> <v> vesair § 6.

6 Tut ils consonants finals vegnan pronunziads en rumantsch grischun, damai er:

<-r>	[r]	adina a la fin dal pled: <u>tschentar</u> , <u>morder</u> , <u>pudair</u> , <u>partir</u> , <u>frar</u> , <u>tschaler</u> , <u>ordador</u>
<-nd>, <-nt>	[nt]	il - <i>d</i> ed il - <i>t</i> final suenter <i>n</i> vegnan adina pronunziads en rumantsch grischun: <u>grond</u> , <u>sgrason<u>d</u></u> , <u>mund</u> , <u>fund</u> ; <u>dent</u> , <u>davent</u> , <u>sentiment</u>

Ils consonants sonors vegnan pronunziads sco consonants surds a la fin dal pled, er avant l'-s dal plural: <-b, -d, -g, -v> > [-p, -t, -k, -f]: *bab* [ba:p], *salid* [salit], *fig* [fic], *lev* [lɛ:f]. La scripziun cun in consonant sonor sa basa sin la famiglia da plects: *bab* - *babuns*; *salid* - *salidar*; *fig* - *figher*; *lev* - *leva*. Quai vala er per ils cas, nua che la scripziun dal consonant surd è la medema sco quella dal consonant sonor: <nas> - <nasal> [na:s] - [nəza:l]; <crusch> - <cruschar> [kru:š] - [kruža:r]; <lartg> - <largia> [larč] - [largà].

2. Texts e frosas (sintaxa)

- 7 In text consista graphicamain da frosas. La sintaxa tracta la construcziun da frosas e da lur parts. Ina **frasa**
- cumenza en la lingua scritta cun ina maiuscla e finescha cun in punct, in segn d'exclamaziun u in segn da dumonda;
 - è dad identifitgar en la lingua discurrida sin basa da sia intunaziun;
 - ha ina construcziun grammaticala determinada ch'è per regla dependenta dal verb.
- 8 In text po vegnir reparti en frosas en differentas manieras. La **repartiziun en frosas** e l'interpuncziun duvrada fan part dal stil d'in text. Frosas pon damai esser simplas u era fitg complexas.

*Ina vipra è s'avischinada ad ina giaglina.
Quella steva sper ina saiv. Ella sgrasava.
La vipra ha pruvà da la morder en ina
chomma. Ma la pel era dira e setga.
Il dent da la vipra nun ha pudì passar tras.
La giaglina ha dà ina nauscha egliada per
travers. La vipra, tut schenada, ha declerà:
«Jau hai mo vulì far in spass.»*

*Ina vipra è s'avischinada ad ina giaglina
che steva sgrasond sper ina saiv
ed ha pruvà da la morder en ina
chomma. Ma la pel era uschè dira e
setga, ch'il dent da la vipra nun ha pudì
passar tras. La giaglina ha dà ina nau-
scha egliada per travers, e la vipra, tut
schenada, ha declerà ch'ella haja mo
vulì far in spass. (1992:44)*

- 9 Frosas **structureschan** in text. Ellas influenzeschan il tempo ed il ritmus ed uschia l'effect dal text. Dus stils differentes han ils exempels sequents.

*«Navaira, ch'jau na sun betg in chaun!»
«Tgi sa tge chaussas. Na vegns bain betg ad esser balurda.»
Ed el sa volva da l'auter maun. E runtga vinavant.
El giascha sper mai, Gian Paul. Tuttina sun jau suletta. Sch'el
savess co ch'jau ma sent. Ma quai na stat scrit nagliur. Per-
quai po el durmir vinavant.
Jau stun en pais. Sur la cumoda penda in spievel.
«Gea, Carla, ti es propi in uman.»
Il chaun è davent.
Jau contemplesch mias unglas cotschnas. [...]
Chauns n'han betg unglas cotschnas.
(R. Uffer, *Unglas cotschnas*, en: *Litteratura 10/1*, 1987:67-68)*

*In radi malsaun da glisch taglia, precaut, il fil dal Curver or
da la notg stgirenta. Il tschiel, sblatgi, sa distatga bufatg, ma
decis, da la muntogna marva, e schelada, e sa stenda, e
cuvra, sc'in arvieu rumpaivel, e transparent, or da porcel-
lana chinaisa, la bassa val, sfradentada, airia da fraid,
tementada.*

*Giovanni, dasdà, dacurt, or d'in sien grevaditsch, pusà sin il
parsiel da la fanestra da stiva, zuglià en in tschop, in pau
stretg, susda.*

*(G. Netzer, *Il chaval alv*, en: *La mort da Giulietta. Raquints*,
Savognin, Artori, 1999:11)*

2.1. Sorts da frosas e lur funcziuns expressivas

10 Ins distingua **trais sorts da frosas**.

– frosas declerativas

Jau vom a chasa.

– frosas interrogativas

Vas damaun a chasa?

– frosas affectivas

Va immediat a chasa!

11 Frosas **declerativas** numn'ins frosas ch'han in punct a la fin en la lingua scritta. Il verb (la furma finita dal verb, § 67) è il bler en la segunda posiziun sintactica en quellas frosas. Ellas èn las frosas las pli frequentas en il linguatg.

Jau vom a chasa.

Berna è la chapitala da la Svizra.

Damaun ha mia sora anniversari.

Mia sora ha damaun anniversari.

Alura fissan nus a la fin per oz.

12 **Frasas interrogativas** numn'ins frosas ch'han in segn da dumonda a la fin en la lingua scritta. En quellas frosas stat il verb per regla avant il subject; ellas vegnan pia furmadas cun inversiun dal subject e dal predicat.

Ins distingua frosas interrogativas **nunintroducidas**, che cumenzan directamain cun il verb, e frosas interrogativas **introducidas**, che cumenzan cun in pronom u in adverb interrogativ.

– frosas interrogativas nunintroducidas

Vegn Andri a tshaina questa saira?

Èn ellas idas a chasa?

– frosas interrogativas introducidas

Tge ha el fatg oz?

Tgi è vegnì elegì?

Tge figlia è la pli veglia?

Pertge van els gia a chasa?

Cura va Marta a chasa?

13 **Frasas affectivas** numn'ins frosas ch'han in segn d'exclamaziun a la fin en la lingua scritta. Tenor lur funcziun expressiva pon ins distinguer frosas **imperativas**, frosas **exclamativas** e frosas **desiderativas**.

– frosas imperativas

Quellas expriman in cumond, in giavisch u in cussegl. Il verb stat per ordinari al cumenzament da la frasa ed en la furma da l'imperativ.

Va uss immediat a chasa!

Fa il bain e serra l'isch!

Prenda la via lunga!

– frasis exlamativas

Quellas exprimian sentiments da surpraisa u smirvegl, admiraziun, indignaziun ed auters.

Quai è alura i spert!

Oz vesas or bain!

Tge bel pullover che ti has!

Ti fas ina canera infernala!

– frasis desiderativas

Quellas exprimian in giavisch, in desideri. Il verb stat en la furma dal cundizional, mintgatant era en quella dal conjunctiv.

Sch'el fiss be stà a chasa!

Avessas cumenzà pli baud cun quella lavur!

Mo ch'el vegnia anc ad uras a la staziun!

Dieu ans pertgira!

- 14** Ina sort da frasa po avair **pliras funcziuns expressivas**. Frasis declerativas exprimian en general constataziuns neutralas. En il linguatg discurre èsi dentant pussaivel da variar l'intunaziun da la frasa uschia, ch'ella po er exprimer in giavisch, ina supplica, euv.

frasa declerativa:

Jau sun stanchel.

funcziuns expressivas:

constataziun neutrala:

Jau hai lavurà bler e sun uss stanchel.

giavisch:

Jau sun stanchel e vuless uss ir a durmir.

supplica:

Jau sun stanchel e fiss led, sche vus

faschessas pli pauca canera.

2.2. Frasa e proposiziun

- 15** Frasis consistan dad ina u da pliras **proposiziuns**. Las proposiziuns èn damai las unitads grammaticalas da las frasis e dal text. Mintga proposiziun cuntogna per ordinari in verb.

Jau vom a chasa.

(1 frasa; 1 proposiziun)

Jau vom a chasa, perquai che jau stoss anc lavurar.

(1 frasa; 2 proposiziuns)

Jau vom a chasa, fatsch mes pensums e taidlel in disc.

(1 frasa; 3 proposiziuns)

- 16** Entant che la repartiziun d'in text en frasis po vegnir fatga en differentas modas, è il **dumber da las proposiziuns** fix.

Quai è damai uschia. Ils ins gudognan.

Ils auters perdan. Igl è adina stà uschia.

Qua na pon ins far nagut.

(5 frasis; 5 proposiziuns)

Quai è damai uschia, ils ins gudognan,

ils auters perdan; igl è adina stà uschia

– qua na pon ins far nagut.

(1 frasa; 5 proposiziuns)

- 17 I dat en frastas era singuls plets u gruppas da plets che na cuntengan nagin verb. Sche quests elements na pon betg vegnir integrads en ina proposiziun vischina, valan els sco atgnas proposiziuns.

Buna saira, sajas cordialmain bainvegnids. (1 frasa; 2 proposiziuns)

Attenziun, el vegn! (1 frasa; 2 proposiziuns)

Gea, mes bun, ti t'has sbaglià. (1 frasa; 3 proposiziuns)

2.3. Furmas da frastas e da proposiziuns

- 18 Ina frasa che consista d'ina suletta proposiziun numn'ins **frasa simpla**. Ina frasa simpla cuntogna ina suletta furma verbala finita (§ 67).

Jau vom a chasa.

Jau fatsch mes pensums.

Jau taidlel in disc.

Vegns era a kino?

Va ussa a chasa!

Remartga:

Tar las frastas simplas tutgan er las proposiziuns senza verb, sch'ellas èn terminadas cun in segn d'interpuncziun correspondent.

Buna saira.

Nagina regla senza excepziun!

Co?

- 19 Ina frasa che consista da duas u pliras proposiziuns numn'ins **frasa cumponida**.

Jau vom a chasa, fatsch mes pensums e taidlel in disc.

El è turnà a chasa, cura ch'igl ha cumenzà a plover.

- 20 Las proposiziuns d'ina frasa cumponida che pon furmar sulettas ina frasa, numn'ins **proposiziuns principalas**.

Gea, quai è vair, el vegn era a kino.

Jau sun turnà a chasa, cura ch'igl ha cumenzà a plover.

Has vesì l'um che vegniva da via giu?

Sche la proposiziun principala suonda la proposiziun subordinada, na po ella betg star suletta en quella furma. Per eruir la proposiziun principala en quels cas, ston ins midar la successiun da las proposiziuns. La proposiziun principala po alura star suletta.

Cura ch'igl ha cumenzà a plover, sun jau turnà a chasa.

Na po betg star suletta: *Sun jau turnà a chasa.* → transfurmar

Jau sun turnà a chasa, cura ch'igl ha cumenzà a plover.

Po star suletta: *Jau sun turnà a chasa.* → proposiziun principala

- 21 Proposiziuns che dependan dad in'atra proposiziun e na pon betg star sulettas numna ins **proposiziuns subordinadas**.

Jau vom a chasa, perquai che jau stoss anc lavurar.

El ha ditg ch'el vegnia damaun.

Has vesì l'um che vegniva da via giu?

- 22 Ina frasa che consista da duas ni pliras proposiziuns principalas – frsas che pon damai er star sulettas – numn’ins **frasa coordinada**.

Jau vom a chasa, jau fatsch mes pensums e jau taidlel in disc.

Parts comunablas (p.ex. *jau*) vegnan dentant per ordinari menziunadas mo ina giada en talas frsas. Alura vegnan ellas numnadas **frsas** (coordinadas) **contractas**.

Jau vom a chasa, fatsch mes pensums e taidlel in disc.

Per che las proposiziuns principalas possian star sulettas, ston ins cumpletter la part che manca.

Remartga:

La furma e la significaziun da la coordinaziun dependan da las conjuncziuns da coordinaziun tschernidas ed èn perquai tractadas en connex cun las conjuncziuns (§ 261ss.).

- 23 Ina frasa da pliras proposiziuns che cuntegna almain ina proposiziun subordinada vegn numnada **frasa structurada**.

Jau vom a chasa, perquai che jau stoss anc lavurar, e gliez fatsch jau navidas.

2.4. Las parts da la proposiziun en la frasa simpla

- 24 La frasa simpla consista d’ina suletta proposiziun (§ 18). Quella consista puspè da differentas parts, ch’ins numna las **parts da la proposiziun**. Ins distingua:

– la part verbala da la proposiziun

Il pictur mussa ses maletgs a nus.

Il pictur ha mussà ses maletgs a nus.

– ils complements

Il pictur ha mussà ses maletgs a nus.

Ses maletgs avevan plaschi fitg bain a noss vischins.

- 25 La **part verbala** d’ina proposiziun consista d’almain ina furma verbala finita, damai d’ina furma conjugada dal verb. Quella po furmar suletta u ensemen cun autras furmas verbalas il nuschegl da la proposiziun.

Annina legia in cudesch.

Annina ha legì in cudesch.

Annina vegn a leger in cudesch.

Annina vulesse leger in cudesch.

Annina ha stuì leger in cudesch.

- 26 La funcziun sintactica da la part verbala vegn numnada **predicat**. Sche questa furma consista da plirs plets che stattan en stretg connex cun la furma verbala finita, discurre’ins d’in **predicat cumponì**.

El ri ora ses vischin.

El ha ditg giu sia piazza.

Ella sa lamenta adina d’insatge.

Ella ha fatg liber oz.

- 27 Il predicat ha ina posiziun fixa en la proposiziun, dependenta dal tip da la frasa. En frassas declerativas (§ 11) stat el en segunda posiziun. Las autras parts da la proposiziun pon vegnir spustadas. Per eruir quellas parts vegn fatg diever dal **test da spustada** (permutaziun). Ils plets u las gruppas da plets che pon vegnir spustads mo ensemen, senza che la proposiziun midia significaziun, èn las autras parts da la proposiziun. Sintacticamain han ellas la funcziun da **cumplements**.

Mia sora	scriva	mintga di	in SMS	a ses ami.
Mintga di	scriva	mia sora	in SMS	a ses ami.
In SMS	scriva	mia sora	mintga di	a ses ami.
A ses ami	scriva	mia sora	mintga di	in SMS.

Cumplements: *mia sora / mintga di / in SMS / a ses ami*

Remartgas:

- Avant la furma verbala finita po star mo **in** cumplement (cun excepziun da pronomi objects nunaccentuads). Il pled u la gruppa da plets che stat avant la furma verbala finita è damai in sulet cumplement.
- I dat cas, nua che l'object direct na po betg vegnir mess a l'entschatta da la proposiziun per rumantsch, senza che quella midia significaziun (*L'um vesa il chamutsch. ≠ Il chamutsch vesa l'um.*) u daventia nuncorrecta.

- 28 Ils cumplements pon consistier d'in pled singul u d'ina gruppa da plets. Sin basa da la spezia dal pled singul u dal pled principal (il nuschegl) da la gruppa da plets che furma il cumplement, pon ins distinguer las sequentas **gruppas da plets**:

spezia dal pled (principal)	gruppa da plets	exempels
nomen (subst.)	gruppa nominala	<i>Ils uffants / han mangià / gudent / la turta. Il film / ha durà / duas uras.</i>
preposiziun	gruppa preposiziunala	<i>Ella / raquinta / in 'istorgia / a ses figl. Il crap / è rudlà / da la spunda giu. Quai / fiss / insatge / per tai.</i>
adjectiv adverb	gruppa adjectivala gruppa adverbiala	<i>Las vias / èn daventadas / fitg glischnas. El / curra / vaira svel.</i>

Remartga:

La gruppa nominala po vegnir remplazzada da pronomi:

Ils uffants / han mangià / gudent / la turta. Els / han mangià / gudent / quella.

- 29 Las differentas gruppas da plets pon avair **differents dievers sintactics**. Uschia po la gruppa nominala esser:

subject:	<i>Ils uffants han mangià gudent la turta.</i>
object direct:	<i>Ils uffants han mangià gudent la turta.</i>
predicativ:	<i>Ella è scolasta.</i>
adverbial:	<i>Il film ha durà duas uras.</i>

Ina tabella da las gruppas da plets e lur funcziuns sintacticass è da chattar al § 41.

30 Las parts da la proposiziun pon avoir las suandantas **funziuns sintactic**as:

– predicat (§ 26)

Il scolast / ha dà / ier saira / in cudesch / ad Anita.

– subject

Il scolast / ha dà / ier saira / in cudesch / ad Anita.

– complement direct (= object direct)

Il scolast / ha dà / ier saira / in cudesch / ad Anita.

– complement predicativ

Anita è sia scolara preferida.

– complement preposiziunal

Il scolast / ha dà / ier saira / in cudesch / ad Anita.

– complement circumstanzial

Il scolast / ha dà / ier saira / in cudesch / ad Anita.

31 En la frasa simpla è il **subject** ina grupp nominala u in pronom. Il subject stat en la medema persuna ed en il medem numerus sco la furma finita dal predicat.

In Austriac ha gudagnà la cursa.

Ils Svizzers han gudagnà il gieu.

Ti has gudagnà il premi.

32 Ins po **eruir** il subject en duas modas e manieras:

a) cun midar il numer da la furma finita. Il complement che sa mida en il medem mument è il subject.

Quest pensem fa in bun scolar en tschintg minutas.

Quest pensem fan buns scolars en tschintg minutas.

b) cun transponer la frasa en l'infinitiv. Lura scroda il subject.

Quest pensem fa in bun scolar en tschintg minutas.

Far quest pensem en tschintg minutas (in bun scolar scroda)

33 Tschertas frastas èn construidas **mo cun in subject ed in predicat**, senza ulteriuras parts da la frasa:

L'aua buglia.

Arno ria.

I plova.

34 Il **complement direct** è ina grupp nominala en ina frasa simpla. El vegn collià directamain cun il verb, senza ina preposiziun, e vegn perquai er numnà **object direct**. El è en general dependent d'in verb transitiv.

El avra la fanestra.

La tatta raquinta in'istorgia.

Remartga:

L'object ch'inditga ina persuna u tschertas creatiras vegn furmà en ladin cun la preposiziun *a*. En rumantsch grischun scroda l'*a* en tals cas.

Eb *Eu n'ha scuntrà ad Anita.*

RG *Jau hai scuntrà Anita.*

- 39 Il **cumplement circumstanzial** inditgescha las circumstanzas. En la sintaxa distinguan ins cumplements circumstanzials dal lieu, dal temp, dal motiv e da la moda e maniera. Damai che l'adverb è la furma la pli curta per inditgar talas circumstanzas, numn'ins quest cumplement er **adverbial**.

<i>Mes frar stat <u>là</u>.</i>	lieu
<i>La radunanza ha durà <u>ditg</u>.</i>	temp
<i><u>Perquai</u> èn els vegnids da mitschar.</i>	motiv
<i>Il chor ha chantà <u>bain</u>.</i>	moda e maniera

Il cumplement circumstanzial po dentant er vegnir exprimi d'ina grupp nominala u preposiziunala. Quellas pon dentant vegnir remplazzadas cun adverbs.

<i>Las vacanzas duran anc <u>quatter emnas</u>.</i>	(gruppa nominala; = <i>ditg</i>)
<i>Tinetta lavura <u>en fabrica</u>.</i>	(gruppa preposiziunala; = <i>là</i>)

- 40 Per eruir, schebain ina grupp preposiziunala è in **cumplement preposiziunal u in cumplement circumstanzial**, datti ils sequents agids.

- a) la dumonda suenter il cumplement:

cumplement preposiziunal	cumplement circumstanzial
Per dumandar suenter il cumplement preposiziunal vegn la proposiziun mantegnida.	Per dumandar suenter in cumplement circumstanzial dovr'ins adverbs interrogativs sco <i>nua, cura, co, danunder</i> euv.

<i>Annina pensa <u>a ses frar</u>.</i>	<i>Annina abitescha <u>a Turitg</u>.</i>
Dumonda: <i><u>A tgi</u> pensa Annina?</i>	Dumonda: <i><u>Nua</u> abitescha Annina?</i>
<i>Ella sa regorda anc bain <u>da lur viadi</u>.</i>	<i>Ella vegn dentant d'in <u>auter pajais</u>.</i>
Dumonda: <i><u>Da tge</u> sa regorda ella?</i>	Dumonda: <i><u>Danunder</u> vegn ella?</i>

- b) il remplazzament da la preposiziun:

La preposiziun dal cumplement preposiziunal è dependenta dal verb e cun quai relativamain fixa.	Las preposiziuns dals cumplements circumstanzials pon vegnir variadas en il rom da lur circumstanza.
---	--

<i>Jau engraziel <u>per tes</u> invit.</i>	<i>Annina sesa <u>sin</u> il banc.</i>
<i>Annina pensa <u>a ses frar</u> / [<u>vi da ses frar</u>].</i>	<i>Annina sesa <u>sper</u> il banc.</i>
	<i>Annina sesa <u>davos</u> il banc.</i>
	<i>Annina sesa <u>davant</u> il banc.</i>
	<i>Annina sesa + autras preposiziuns ch'inditgeschan il lieu.</i>

- c) il remplazzament cun autras gruppas:

Il cumplement preposiziunal è adina ina grupp preposiziunala.	Il cumplement circumstanzial po savens er vegnir remplazzà cun in adverb u cun ina grupp nominala.
---	--

<i>Els raquintan <u>da</u> las vacanzas.</i>	<i>Las vacanzas duran anc <u>fin</u> mez avust.</i>
<i>[Els raquintan <u>sur da</u> las vacanzas.]</i>	<i>Las vacanzas duran anc <u>ditg</u>.</i>
	<i>Las vacanzas duran anc <u>duas emnas</u>.</i>

[Las furmas en parantesas quadras correspundan a la construcziun tudestga da las preposiziuns correspondentas.]

- 41 Las differentas **gruppas da plects** pon damai avair ils sequents **dievers sintactics**.

gruppa	subject	object direct	cumplement predicativ	cumplement preposiziunal	cumplement adverbial
nominala	<i>Mes frar dissegna fitg bain.</i>	<i>Ier ha el dissegnà <u>nossa chasa</u>.</i>	<i>El è gia <u>in mez artist</u>.</i>		<i>El dissegna <u>mintga di</u>.</i>
preposiziunala			<i>El astga valair <u>per / sco fitg talentà</u>.</i>	<i>El profitescha <u>da mintga chaschun per dissegnar</u>.</i>	<i>Usualmain dissegna el <u>cun tusch</u>. El lavura <u>sco in profi</u>.</i>
adjectivala			<i>El è <u>fitg talentà</u>.</i>		
adverbiala					<i>El lavura <u>fitg exact</u>.</i>

Remartga:

Sin basa da quella tabella pon ins er eruir, tge furma ch'ils differents dievers sintactics han per ordinari. Il subject è p.ex. usualmain ina gruppa nominala. Differentas gruppas pon dentant per part er vegnir remplazzadas dad autras furmas. Il subject po per exempel consistier d'in infinitiv u d'ina proposiziun subordinada:

Dissegnar è vaira difficil.

Tgi che sa rumantsch sa dapli.

- 42 Ils plects ch'accumpognan ils plects principals d'ina gruppa numn'ins **attributs**:

La figlia giuvna da Rita ha oz 20 onns.

Ils attributs èn: *La, giuvna, da Rita*

Remartga:

En autras grammaticas vegn l'artitgel er quintà directamain tar il nomen. En questa grammatica vegnan ils artitgels tractads sco ils auters accumpagnaders.

- 43 Er ils attributs pon avair **differentas furmas**. Els pon esser:

in artitgel u in pronom: *La / quella figlia ha 20 onns.*

in adjectiv: *La figlia giuvna ha 20 onns.*

ina gruppa preposiziunala: *La figlia da Rita ha 20 onns.*

in nomen: *Jau baiv mintga damaun ina scadiola latg.*

in adverb: *La roda davant è platta.*

2.5. Las sorts da proposiziuns subordinadas

- 44 Las proposiziuns subordinadas èn proposiziuns che dependan d'in'otra proposiziun e na pon betg star sulettas (§ 21). **Sintacticamain** remplazzan ellas in cumplement u, pli darar, in attribut.

Jau na crai betg ch'el vegnia oz. Jau na crai betg quai. (object direct)

Suenter ch'el ha gi bavi in magiel aua, è el sa senti meglier.

Lura è el sa senti meglier. (adverbial)

Guarda l'auto che jau hai cumprà.

Guarda mes nov auto. (attribut)

45 Tenor lur furma pon ins distinguer **quatter sorts** da proposiziuns subordinadas:

- proposiziuns subjuncziunalas
La scolara che sesa davant è stada malsauna.
Els han ditg che ti sajas stada malsauna.
- proposiziuns infinitivas
Ella ha ditg manzognas senza vegnir cotschna.
- proposiziuns gerundialas
Vegnind da via giu, hai jau scuntrà mi'onda.
- proposiziuns participialas
Arrivà a chasa, è el ì immediat a durmir.

Las proposiziuns infinitivas, gerundialas e participialas cuntengan ina furma verbala infinita e vegnan perquai er numnadas proposiziuns infinitas.

46 Proposiziuns subordinadas che vegnan introducidas da las particlas da subordinaziun u subjuncziuns *che*, *sche*, *schebain* u da cumbinaziuns cun quellas particlas numn'ins **proposiziuns subjuncziunalas**. Ellas cuntengan ina furma verbala finita. Perquai numn'ins quellas proposiziuns er **proposiziuns subordinadas finitas**.

- Il mat, che ti has salidà, è il figl dad Anna.*
- Jau hai udì che Fadri saja qua.*
- Il patrun ha avisà ses collavuratur ch'i dettia midaments en la firma.*
- Ti fissas vegnì emprim, sche ti n'avessas betg fatg quel sbagl.*
- Nus na savain betg, schebain el ha ditg la vardad.*

Remartga:

En rumantsch vegnan tut las proposiziuns subordinadas introducidas cun *che* u cun *sche* (*schebain*), cun excepziun da las proposiziuns relativas cun *il(s) qual(s)/la(s) quala(s)*.

47 La subjuncziun *che* po avair duas funcziuns. Ella po sa referir ad in nomen (substantiv) u pronom da la proposiziun principala ed introducescha lura ina proposiziun subordinada che **specificgescha** il nomen u pronom, sin il qual la subjuncziun *che* sa referescha. La proposiziun introducida cun *che* remplazza en quest cas in attribut. Cunquai che quest *che* metta en relaziun la proposiziun subordinada cun in pled da la proposiziun principala, discurr'ins d'ina **funcziun relativa** da quest *che*.

- La scolara che sesa davant è stada malsauna.*
(*che* sa referescha sin *scolara*, e specificità vegn, ch'ella *sesa davant*)
- Jau enconusch il mat che ti has salidà.*
- El abitescha en la chasa ch'è sisum il vitg.*
- Mintgin che vegn memia tard, paja dus francs.*

Remartga:

Il *che* cun funcziun relativa na po betg star sunter ina preposiziun. Perquai vegn el remplazzà en questa funcziun ed en questa posiziun cun *il qual*. Quel è variabel tenor numerus e genus.

- La matta, a la quala jau hai scrit, è stada mia scolara.*
- Las excursiuns, da las qualas ti has discurrì, èn stadas fitg interessantas.*
- Il patrun, per il qual jau lavur, è cusseglier naziunal.*

En stil administrativ-giuridic vegn er duvrà be *il(s) qual(s), la(s) quala(s)* senza preposiziun, ma per il solit fan ins diever da *che* en tals cas.

Nus avain trais perditgas, las qualas conferman questa chaussa.

Nus avain trais perditgas che conferman questa chaussa.

- 48** La subjuncziun *che* po dentant era introducir ina proposiziun subordinada che **remplazza** ina part da la proposiziun principala. En questas proposiziuns ha ella be la funcziun d'inditgar che la proposiziun saja subordinada. El ha damai be **funcziun subjunctiva**.

El apprezzescha sia buna lavur.

object direct

El apprezzescha ch'ella lavura uschè bain.

prop. subordinada

Ella sa regorda anc bain da sia lunga barba grischa.

object preposiziunal

Ella sa regorda anc bain, ch'el aveva ina lunga barba grischa.

prop. subordinada

Las proposiziuns subordinadas cun *che* en funcziun subjunctiva pon dentant er esser indicaziuns libras e cumpletteschan lura la proposiziun principala.

Vus stuais far questa lavur, che vus veglias lura u betg.

Discurra pli dad aut, ch'ins chapeschia era insatge.

- 49** Per precisar las relaziuns semanticas tranter la proposiziun principala e la proposiziun subordinada vegn la subjuncziun *che* duvrada savens ensemen cun auters plects e furma cun quels **particlas** da subordinaziun **cumbinadas**

– cun autras particlas: *co che, cura che, nua che, perquai che, malgrà che; avant che, durant che, per che, senza che*, euv.

– cun pronoms: *quai che, quel che; tgi che, tgenin che, tge + nomen + che, quant che*, euv.

– cun ulteriurs plects u locuziuns: *supponì che, premess che, per cas che, a cundiziun che, da maniera che*, euv.

Per las differentas funcziuns semanticas da las particlas da subordinaziun e lur cumbinaziuns cf. § 271.

- 50** La subjuncziun *sche* po medemamain furmar proposiziuns subordinadas libras e da quellas che remplazzan ina part da la proposiziun principala. Las proposiziuns subordinadas libras han **funcziun** semantica **cundiziunala**.

Ella vegn era a kino, sch'ella ha temp.

Sche quai fiss uschè simpel, avessan nus daditg finì la lavur.

En funcziun cundiziunala po la subjuncziun *sche* era vegnir cumbinada cun conjuncziuns da coordinaziun: *er sche, mo/be sche, sco sche*, euv.

- 51** Las proposiziuns subordinadas cun *sche* che remplazzan ina part da la proposiziun principala furman **proposiziuns interrogativas indirectas**.

Jau ma dumond, sch'ella ha ditg la vardad.

Ella na sa anc betg, sch'ella vegn era a kino.

En questa funcziun po la subjuncziun *sche* era vegnir remplazzada da *schebain*.

- 52 Proposiziuns che vegnan furmadas cun in pled d'introducziun ed in infinitiv e che pon remplazzar ina proposiziun subordinada cun *che* u cun ina particla da subordinaziun cumbinada, numn'ins **proposiziuns** subordinadas **infinitivas**. Per ordinari è il pled d'introducziun ina **preposiziun**, che surpiglia en quests cas la funcziun da particla da subordinaziun.

El carteva dad esser mitschè da questa lavur. (...ch'el saja mitschè...)
El ha fatg tut il pussaivel per esser ad uras. (...per ch'el saja...)
Ella è vegnida a scola senza avoir fatg ils pensums. (...senza ch'ella haja fatg...)
Ella è sa glischnada da vegnir da scala giu. (...durant ch'ella vegniva...)

Empè da la preposiziun *avant* vegn duvrà la particla cumbinada *avant che*.

Avant ch'ir a kino, han els bavi in aperitiv.
Suenter avoir bavi in aperitiv, èn els ids a kino.

- 53 La funcziun da particla da subordinaziun po era in **adverb u pronom interrogativ** surpigliar en tsherts cas. Lura remplazza la proposiziun infinitiva ina proposiziun subordinada cun ina furma finita dal verb modal *duair*, darar er *pudair*.

Jau na sai betg, tgenin prender. (...tgenin che jau duai...)
El n'ha betg detg, cura cumenzar. (...cura che nus duajan...)
Jau sai co far quai. (...co ch'ins pudess...)

- 54 Proposiziuns subordinadas che vegnan furmadas cun in gerundi, numn'ins **proposiziuns gerundialas**.

Vegnind da via giu, hai jau scuntrà mi'onda.
Avend fini la lavur, returnan els a chasa.

- 55 Proposiziuns subordinadas che vegnan furmadas cun in particip, numn'ins **proposiziuns participialas**.

Finida la tshaina, van els en stiva.
Arrivada a chasa, è ella ida immediat a durmir.

3. Pleds e furmas (morfologia)

- 56** Frasas consistan da pleds. En la **morfologia** vai per la furma dals pleds e per lur classificaziun en spezias da pleds. In **pled**
- vegn separà dals auters pleds tras in spazi vid u in apostrof en il linguatg da scrittira;
 - è la pli pitschna unitad independenta da la frasa;
 - consista d’almain ina silba.

- 57** Betg tut il pleds pon avair las medemas furmas grammaticalas. Tut tenor lur **furmas grammaticalas** pon ils pleds vegnir classificgads en:

pleds variabls

- tenor persuna, numerus, temp e modus:
jau gid, nus gidain, nus gidavan, nus gidassan
- tenor genus e numerus:
grond, gronda; gronds, grondas
- mo tenor numerus:
la chasa, las chasas

pleds invariabls

bunamain, giudim; sin, per; pertge, che

- 58** Tschertinas da questas gruppas vegnan anc sutclassificgadas tenor lur **funcziun sintac-tica**, p.ex.

pleds variabls tenor genus e numerus

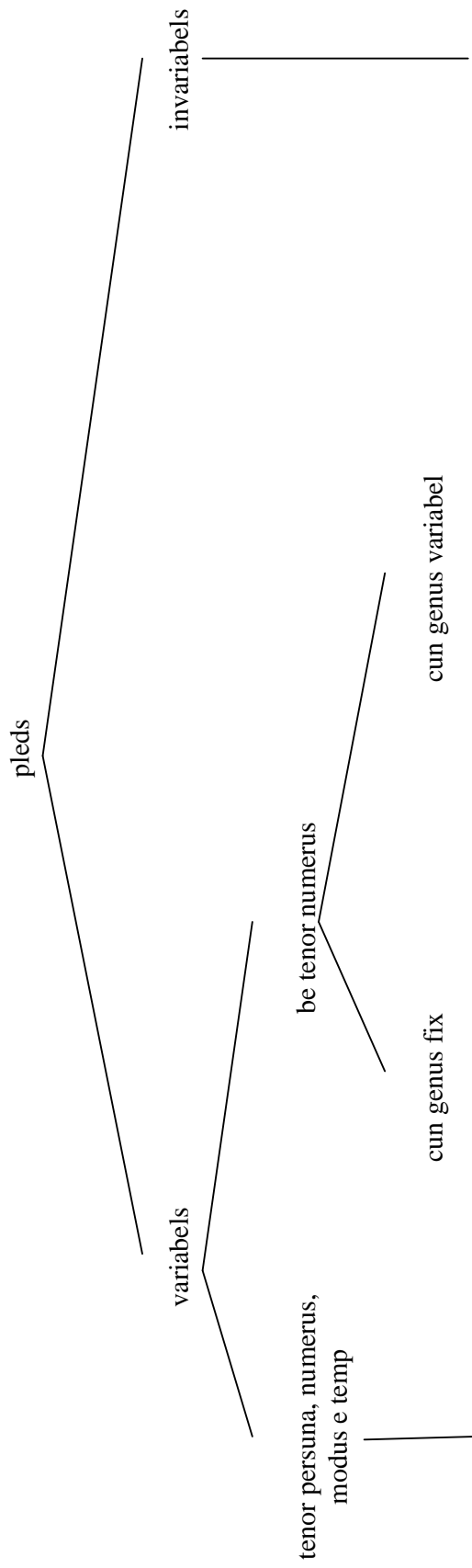
- che pon be accompagnar ils nomens:
il bab, la mamma, las chasas, ils animals
- che pon accompagnar il nomen e che pon vegnir duvrads da maniera predicativa:
ina bella chasa; ina chasa nova; la chasa è bella/nova
- che pon accompagnar ils nomens, ma che pon er remplazzar quels.
Quellas grondas chasas, quella na ma plaschan betg.

- 59** Sin basa da quests dus criteris classificgats ins ils pleds sequentamain en **spezias da pleds**:

classificaziun dals pleds	tenor lur furma	tenor lur funcziun
variabel tenor persuna, numerus, temp e modus	verbs	
variabel tenor genus e numerus	accompagnaders e remplazzants	artitgels adjectivs pronom
variabel mo tenor genus	nomens	
invariabel	particlas	preposiziuns conjuncziuns adverbs interjecziuns

Co ch’ins po eruir la spezia da pleds mussa la grafica sin la pagina dasperas.

60 Survistas da las spezias da plets

verbs	nomens	accompagnaders e remplazzants	particlas
persuna: <i>jau cur</i> <i>ti curras</i> <i>el curra</i> temp: <i>jau curriva</i> <i>jau sun curri</i> <i>jau vegn a currer</i>	numerus: <i>il mir</i> , <i>ils mirs</i> <i>la chasa</i> , <i>las chasas</i> genus fix: <i>il mir</i> <i>il cudesch</i> <i>la paraid</i> <i>la chasa</i>	be accompagnaders: artitgels <i>il, la</i> <i>in, ina</i> accompagnaders e/u remplazzants: pronom <i>Quella dunna èsi!</i> <i>Quella hai jau vis ier.</i> <i>El n'è mai pli turnà.</i> <i>Tgi èsi stà?</i> <i>Has vis insatge?</i>	naginas furmas da flexiun: preposiziuns: <i>a, da, en, sin, sper, avant, sut...</i> conjunctions: <i>e, ma, che, sche, sco...</i> adverbs: <i>oz, adina, circa, legramain, fermamain...</i> interjeziuns: <i>juhul, au!, oh!, bravo!, merda!...</i>

3.1. Ils verbs

61 Verbs èn plets che pon vegnir specifitgads tenor persuna, numerus, modus e temp. Blers verbs pon er vegnids transformads en il passiv (§ 94). Quels pon ins er specifitgar tenor diatesa (activ u passiv).

62 Sin basa da la funcziun dal verb en la part verbala da la frasa pon ins distinguer ils sequents **dievers** dal verb.

– diever sco verb auxiliar
El è stà oz a Cuira.

– diever sco verb modal
El vul ir oz a Cuira.

– diever sco verb per propi
El va oz a Cuira.

63 Verbs auxiliars èn ils verbs che vegnan duvrads per furmar ils temps cumponids (§ 72s.) ed il passiv (§ 94). Il verb auxiliar furma il predicat ensemen cun in particip u in infinitiv d’in verb per propi. I dat trais verbs auxiliars:

avair *Ella aveva gia fatg ils pensums.*
esser *Nus essan ids a chasa.*
vegnir *El vegn a turnar proximamain.*

Remartga:

Ils verbs *esser*, *avair* e *vegnir* na pon betg mo vegnir duvrads sco verbs auxiliars, mabain er sco verbs per propi.

El è in fitg bun scrinari.
Nus n’avain betg blera peda.
El vegn da Cuira.

64 Ils **verbs modals** vegnan colliads directamain cun l’infinitiv, senza la preposiziun *a* u *da*. Cun il verb modal vegn specifitgada la rolla dal subject: *Renata va cun il tren. Renata vul ir cun il tren. Ella dastga ir cun il tren. Ella sto ir cun il tren.* euv.

I dat set verbs modals: *savair*, *pudair*, *vulair*, *dastgar*, *duair*, *stuair* e *manglar*. Cun quels èn p.ex. las sequentas specificaziuns pussaivlas:

verb modal	exempels	significaziun
<i>savair</i>	<i>El <u>sa</u> nudar fitg bain. Jau <u>sai</u> gidar tai, sche ti vuls. El <u>saveva</u> ch’el era malsaun.</i>	“ha emprendì da” “sun capavel da” “avair enconuschientscha da”
<i>pudair</i>	<i>El <u>po</u> ir a scola gia quest onn. Reto ha <u>pudi</u> purtar il satg. Quai <u>po</u> esser vair.</i>	“ha la pussaivladad da” “è stà bun da” “igl è pussaivel che”
<i>vulair</i>	<i>Ella <u>vul</u> ir a chasa. El <u>vul</u> finir quai sin damaun.</i>	“ha il giavisch da” “ha l’intenziun da”

<i>dastgar</i>	<i>Gion <u>dastga</u> anc durmir in pau. El n'ha betg <u>dastgà</u> dir da na.</i>	“ha la permissiun da” “n'ha betg gi il curaschi da”
<i>duair</i>	<i>El <u>duai</u> anc star in mument. Igl avess <u>dui</u> esser uschia.</i>	“ins giavischa ch'el stettia anc” “i fiss stà bun sche”
<i>stuair</i>	<i>Tina <u>sto</u> ir a scola</i>	“è obligada da”
<i>manglar</i>	<i>Jau <u>manglass</u> far ils pensums.</i>	“stuess”

Ils verbs *savair*, *pudair* e *vulair* pon er vegnir duvrads senza in infinitiv, damai sco verbs per propri. Savens pon ins dentant cumplettar l'infinitiv en quests cas.

*Ella sa bler.
El ha pudì [mangiar] tut.
Ella vul anc [avair] in toc turta.*

Remartga:

Er ils verbs *far* e *laschar* vegnan colliads directamain cun l'infinitiv. Auter che tar ils verbs modals variescha dentant il subject dals verbs *far* e *laschar* dal subject da l'infinitiv.

<i>Jau hai stui curren tar il medi. (jau hai stui – jau sun curri)</i>	<i>Jau hai fatg curren el tar il medi. (jau hai fatg – el è curri)</i>
<i>Jau hai vuli finir quella lavur. (jau hai vuli – jau hai fini)</i>	<i>Jau hai laschè finir ella quella lavur. (jau hai laschè – ella ha fini)</i>

Perquai vegnan quests verbs quintads usualmain tar ils verbs per propri.

- 65** Tut ils auters verbs èn **verbs per propri**. Els pon furmar sulets il predicat en las furmas finitas simplas (§ 72) e portan la significaziun lexicala en la frasa.

*Annina baiva in magiel aua.
Annina ha bavi in magiel aua.
Annina vegn a baiver il magiel aua.
Annina sto baiver in magiel aua.*

3.1.1. Las furmas dal verb

- 66** Tar ils verbs distinguan ins duas **sorts da furmas**:

– furmas finitas

*Oz faschain nus ina tura.
Toni stess pli gugent a chasa.*

– furmas infinitas

*La notg stuain nus durmì en tendas.
Jau avess durmì pli gugent en ina chamona.*

- 67** **Furmas finitas** èn furmas specifitgadas tenor persuna, numerus, modus e temp.

<i>Oz <u>faschain</u> nus ina tura.</i>	1. pl. ind. prs.
<i>Toni <u>stess</u> pli gugent a chasa.</i>	3. sg. cund. prs.

68 Furmas infinitas èn furmas ch'èn invariablas u varieschan be tenor genus e numerus. Ins distingua trais furmas infinitas:

- l'infinitiv *Ella va a durmir.*
- il particip *Jau hai durmì l'entir di.*
Ellas èn turnadas avant quindesch dis.
- il gerundi *Vegnind da via giu, vesa el gist il policist.*

69 La furma la pli neutrala dal verb è l'**infinitiv**. En ils vocabularis vegnan ils verbs inditgads en questa furma. L'infinitiv è invariabel e sa cumpona d'in tschep, d'in vocal u diftong da colliaziun e da la desinenza *-r*.

Jau na sai betg chantar.
Ils uffants vegnan a temair Son Niclà.
Noss vischins vegnan probablamain a vender lur chasa.
Ella va a durmir cun las giaglinas.

70 Il **particip** vegn duvrà ensemen cun ils verbs auxiliars per furmar il perfect, il plusquamperfect ed il futur II. Ils verbs cun il vocal da colliaziun *-a-* furman il particip sin *-à/-ada*, tut ils auters sin *-i/-ida*.

Nus avain lavurà sonda passada enfin las diesch.
Jau hai savì far ils quints.
Els han vendì tut las turtas.
Ellas èn partidas da bun'ura.

Insaquants verbs han in **particip irregular** che finescha cun in consonant, sco p.ex. *far* – *fatg*, *trair* – *tratg*; *rumper* – *rut*; *scriver* – *scrit* euv. Per las differentas furmas dals particips irregulars vesair la glista § 130.

Il referent ha fatg in lung pled.
Ils uffants han tratg bottas da naiv e rut il vaider d'ina fanestra.
El ha scrit ina brev a si'amia.

71 Il **gerundi** finescha cun *-ond*, *-end* ubain *-ind* (§ 116). El è invariabel ed exprima in'acziun simultana a quella dal verb principal da la frasa.

Els vegnan (tut a) chantond da via giu.
Giudend la buna atmosfera, ha ella emblidà ses quitads.
Sesend sin in crap, ha ella spetgà ses return.
Vegnind da via giu, ha el scuntrà Toni.

3.1.2. Furmas e dievers dals temps

72 Per specifitgar ils verbs tenor il temp grammatical dovr'ins **trais tips da furmas**:

- furmas simplas (furma finita d'in verb per propi)
Ella discurra bain franzos.
Ella gieva mintga di a spass.
- furmas cumponidas (furma finita dal verb auxiliar + particip u infinitiv dal verb per propi)
Martin è stà in onn en America.
Renata aveva gia telefonà al biro da traffic.
L'incendi vegn a destruir l'entir clavà.

- furmas surcumponidas (furma finita dal verb auxiliar + ptc. dal verb auxiliar + particip dal verb per propi)

El è stà svani.

Ella aveva gi bandunà il Grischun avant blers onns.

73 Ins differenziescha sis **temps grammaticals**:

temp grammatical	exempel	furmas verbalas
preschent	<i>Oz <u>cumenzan</u> las vacanzas.</i>	furma finita d'in verb per propi
imperfect	<i>Enfin quest onn <u>cumenzavan</u> las vacanzas adina l'entschatta zercladur.</i>	furma finita d'in verb per propi
perfect	<i>Oz en damaun <u>han</u> las vacanzas <u>cumenzà</u>. Els <u>èn turnads</u> a chasa.</i>	avair u esser en il preschent + particip dal verb per propi
plusquamperfect	<i>Avant in onn <u>avevan</u> las vacanzas <u>cumenzà pli tard</u>. Ellas <u>eran turnadas</u> a chasa.</i>	avair u esser en l'imperfect + particip dal verb per propi
futur	<i>En in'emna <u>vegnan</u> las vacanzas <u>a cumenzar</u>.</i>	vegnir en il preschent + preposiziun a(d) + infinitiv dal verb per propi
futur II	<i>Oz en in'emna <u>vegnan</u> las vacanzas <u>gia ad avoir cumenzà</u>. En quindesch dis <u>vegn el ad esser turnà</u> da las vacanzas.</i>	vegnir en il preschent + preposiziun a(d) + avoir u esser + particip dal verb per propi

74 Cun il **preschent** pon ins exprimer:

- fatgs che succedan actualmain u ch'èn anc adina actuals.

Ladina fa gist ses pensums.

El maina la banca dapi trais onns.

- fatgs che succedan en l'avegnir.

Ladina va damaun a kino.

- fatgs ch'èn adina valaivels.

Il mund è radund e va enturn il sulegl.

- fatgs ch'èn succedids en il passà, ch'ins preschenta dentant, sco sch'els succedissan en il temp actual (preschent istoric).

I daratgava ed jau guardava televisiun. Qua vegn nunspetgadamain mes ami sperasvi cun dus bigliets per il giu da ballape e dumonda, sche jau na veglia betg l'accompagnar. Jau n'hai natiralmain betg savì dir na e sun ì cun el.

75 L'**imperfect** è il temp da la descripziun dal passà. Cun l'imperfect pon ins exprimer:

- situaziuns e fatgs che succedan en il passà, ma che na vegnan anc betg considerads sco terminads en quel mument.

Igl era ina bella saira da stad. Il sulegl traglichava anc sur ils pizs.

Jau era en tschaler e n'hai udì nagut.

– fatgs ch’èn succedids adina puspè en il passà.

Ella gieva mintga sonda saira en sortida.

Suenter gentar fascheva el in cupid.

Exempel per il diever da l’imperfect (fatgs ch’èn succedids adina puspè en il passà):

34. Ina giaglina delicata aveva disgust dals verms. Ella gieva a tschertgar sem glin, ch’ella aveva fitg gugent, e crappins da chaltschina per far la crosa dals ovs. Cur ch’ella chattava in verm, fascheva ella in nuf cun el ed al laschava per terra. Cun verms pli lungs fascheva ella dus nufs. (Malerba 1992:34)

76 Cun il **perfect** pon ins exprimer:

– eveniments e fatgs ch’èn terminads en il passà, saja quai daditg u pir gist avant in mument.

L’imperatur Augustus ha conquistà la Rezia.

Jau sun gist stà giun tschaler.

– fatgs che vegnan ad esser cumplenids pir en l’avegnir.

En duas uras has ti segir fatg questa reparatura.

77 En il raquint stattan **l’imperfect ed il perfect** en relaziun in cun l’auter. L’imperfect descriva las circumstanzas ch’existivan avant l’acziun e ch’accompognan l’acziun. Il perfect fa ressortir ils eveniments essenzials en la situaziun che l’imperfect descriva.

26. Ina giaglina analfabeta aveva il grond giavisch dad emprender a scriver ses num. Cur ch’ella ha finalmain chattà ina giaglina che saveva leger e scriver e ch’era pronta da mussar, ha ella pitgà cun ina grifla sin il frunt ed ha clamà: «Jau na sai co ch’jau hai num!» (Malerba 1992:28)

78 Cun il **plusquamperfect** pon ins exprimer:

– fatgs terminads en in raquint en il passà.

Lea aveva gia scrit la brev, cur che sia mamma è vegnida.

29. Ina giaglina ignoranta aveva dudì a discurrer dal latin e crajeva che quai fiss in-satge da magliar, in nov pavel. Ella ha raquintà quai a sias cumpognas che han demussà tscherts dubis. [...] (Malerba 1992:31)

79 Las **furmas surcumponidas** pon vegnir duvradas en frastas simplas empè da las furmas correspondentas dal perfect u plusquamperfect. Ellas accentueschan anc pli ferm l’anteriurità da l’acziun:

El m’ha gi dà quest cudesch avant dus onns. (= el ha dà)

Quella lavur aveva el gi fatg la stad passada. (= aveva el fatg)

En frastas cumponidas inditgeschan ellas ina acziun terminada avant che l’acziun raquintada en il passà saja succedida.

Cura ch’ella ha gi finì quella lavur, è ella ida a letg.

Suenter ch’el aveva gi pussà in mument, avevan els cuntinua il viadi.

80 Cun il **futur** pon ins exprimer:

– fatgs che succedan en l’avegnir.

Nus vegnin ad ir en vacanzas a Paris.

– supposiziuns che sa refereschan ad in fatg actual.

Els vegnan anc ad esser a Paris.

Ella vegn ad esser malsauna.

– fatgs ch'èn adina valaivels.

Ils emprims vegnan ad esser ils davos.

Remartga:

Fatgs che succedan en l'avegnir vegnan savens exprimids cun il preschent (§ 74):

Questa stad giain nus en vacanzas a Paris.

81 Cun il **futur II** espriman ins en general:

– fatgs che vegnan ad esser passads e terminads en l'avegnir.

Damaun da quell'oras vegnin nus ad avair passentà quest examen.

– supposiziuns che sa refereschan ad in fatg passà e cumpleni.

Ella vegn ad avair legì quest cudesch.

Remartga:

Il futur II vegn duvrà anc pli darar ch'il futur, cunquai ch'el po vegnir remplazzà en omadus dievers da l'indicativ perfect (± adverb).

Damaun da quell'oras avain nus passentà quest examen.

Probablmain ha ella legì quest cudesch.

82 La tabella che suonda dat ina **survista dal diever dals temps** en proposiziuns principalas.

temp		per exprimer in <u>fatg</u> u ina <u>supposiziun</u>.
futur		en l'avegnir
preschent		en il temp actual
		da valita universal
imperfect		en il passà
futur II		en l'avegnir
perfect		en il passà
plusquamperfect		en il passà
		per exprimer in <u>fatg</u> terminà u ina <u>supposiziun</u> davart in tal fatg

3.1.3. Furmas e dievers dals modus

83 Ins distingua **quatter modus** tar il verb:

– l’indicativ

Flurina sunà clavazin.

– il conjunctiv

Ses frar ha ditg, ch’ella sunia clavazin.

– il cundiziunal

Sche Flurina avess peda, sunass ella pli savens clavazin.

– l’imperativ

Flurina, va e sunà clavazin!

84 L’**indicativ** è il modus neutral dal verb. El vegn duvrà oravant tut per exprimer fatgs reals, ma po er exprimer plans ed imaginaziuns.

Uss faschain nus ina pausa.

Cur che la via è construida, na vegn il traffic betg pli ad ir tras vischnanca.

L’extraterrester è sa dasdà ed è sgulà sin tetg.

85 Las **furmas dal conjunctiv** enconusch’ins vi dal fatg, ch’ellas cuntengnan en tut las desinenzas da tut ils temps in *-i-* tar ils verbs regulars.

jau gidia, ti gidias, el gidia, nus gidian, vus gidias, els gidian

jau vendia, ti vendias, el vendia, nus vendian, vus vendias, els vendian

Per las autras furmas dal conjunctiv vesair § 110.

86 Il **conjunctiv** vegn duvrà en emprima lingia en proposiziuns subordinadas ed è dependent dal verb da la proposiziun principala u dad auters plects ch’al precedan.

Jau crai ch’els chantian bain.

Ella ha ditg ch’els vegnian damaun en vacanzas.

El è parti senza che jau sappia.

En proposiziuns principalas è il conjunctiv fitg rar. Là po el vegnir duvrà per exprimer giavischs u intimaziuns.

Tia veglia daventia.

Ins veglia respectar la zona da silenzi!

Las furmas dal **conjunctiv perfect** expriman l’anteriurità da la proposiziun subordinada envers la proposiziun principala.

El manegia che ti hajas sunà stupent.

El ha ditg che ti sajas stà da giuven in onn en l’America.

87 Il pli savens vegn il conjunctiv duvrà en il **discurs indirect**.

Ella ha ditg ch’els vegnian damaun en vacanzas.

En il discurs indirect ston ins savens er adattar las persunas ed ils pronomi a la nova perspectiva.

– discurs direct:

Ella ha ditg: “Jau vom pli gugent a spass.”

Il bab ha ditg: “Ti has da far l’emprim ils pensums.”

– discurs indirect:
Ella aveva ditg, ch'ella giaja pli gugent a spass.
Il bab ha ditg, che jau haja da far l'emprim ils pensums.

88 Dumondas e cumonds han ina furma speziala en il discurs indirect:

– dumondas
discurs direct:
Ella ha dumandà: “Vulais er in biscuit?”
Il scolast ha dumandà: “Tgi vul cumenzar?”
discurs indirect (cun *sche* u in pled interrogativ + *che*):
Ella ha dumandà, sche nus veglian er in biscuit.
Il scolast ha dumandà, tgi che veglia cumenzar.

– cumonds
discurs direct:
La mamma ha ditg: “Va vi tar l'onda Nesa cun quest satget!”
discurs indirect (cun il conjunctiv preschent dal verb modal *duair* + *infinitiv* u, pli frequent, simplamain cun *da* + *infinitiv*):
La mamma ha ditg, che jau duaja ir vi tar l'onda Nesa cun quest satget.
La mamma ha ditg dad ir vi tar l'onda Nesa cun quest satget.

89 Las furmas dal cundiziunal enconusch'ins vi dal fatg, ch'ellas cuntengnan en tut las furmas in -ss-.

gidass, gidassas, gidass, gidassan, gidassas, gidassan
vendess, vendessas, vendess, vendessan, vendessas, vendessan

Per las autras furmas dal cundiziunal vesair § 111.

90 Cun il **cundiziunal** pon ins exprimer:

– fatgs irrealas u dependents da cundiziuns irrealas
Jau avess bunamain pers il tren.
Ella fiss era vegnida, sch'ella avess gì peda.
– cundiziuns irrealas
Sch'ella avess gì peda, fiss ella era vegnida.
Sche jau fiss in retg, gidass jau ils paupers.
– giavischs nunrealisabels u formulads en moda curtaschaivla
Sche mo quella clausura fiss gia vargada.
Faschessas il bain e dessas il cudesch d'istorgia a mes frar.

91 Las **furmas da l'imperativ èn las sequentas:**

<i>chant<u>a</u></i>	<i>tem<u>a</u></i>	<i>vend<u>a</u></i>	<i>sent<u>a</u></i>
<i>chant<u>ai</u></i>	<i>tem<u>ai</u></i>	<i>vend<u>ai</u></i>	<i>sent<u>i</u></i>

Remartga: Tar ils verbs auxiliars *esser* ed *avair* surpiglia la furma dal conjunctiv la funcziun dad imperativ:

Sajas cuntent cun quai che ti has.
Spetga ed hajas pazienza.

Per las autras furmas da l'imperativ vesair § 112.

92 L'imperativ vegn duvrà per formular cumonds, admoniziuns, giavischs u cussegls:

<i>Va a lavar l'auto!</i>	cumond
<i>Guardai lura da vegnir ad uras!</i>	admoniziun
<i>Fa il bain e ve ad uras!</i>	giavisch
<i>Va ina giada a far ina cura da bogns!</i>	cussegl

93 Sin basa dals **complements dals verbs** per propi en la frasa pon ins distinguer:

– verbs che vegnan accompagnads mo dal **subject**, verbs absoluts.

Els lavuran.
Las chauras beschlan.
I plova.

– verbs che vegnan accompagnads dal subject e d'in **complement direct** (object direct).

El ha cumprà skis novs.
Oz avain nus vilentà il scolast.

– verbs che vegnan accompagnads dal subject e d'in **complement preposiziunal**.

El ha engrazià a ses camarats per lur agid.
Els sa regordan gugent da questa festa.

– verbs che vegnan accompagnads dal subject e d'in **complement circumstanzial**.

La sesida ha durà ditg.
El vesa or mal.

– verbs che vegnan accompagnads dal subject e d'in **complement predicativ**.

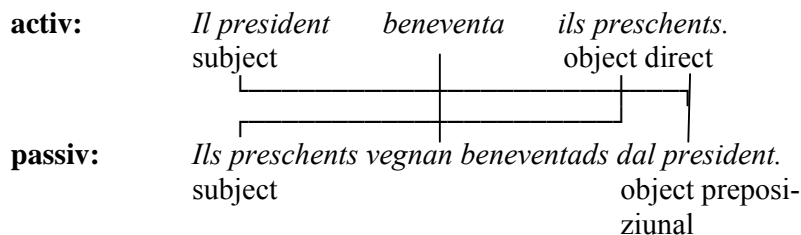
La terra è in planet.
Petra è vegnida scolasta.

Verbs che pon vegnir accompagnads d'in complement direct numn'ins verbs **transitivs**.
 Tut ils auters verbs èn verbs **intransitivs**.

Tscherts verbs pretendan da vegnir accompagnads dal subject e da plirs complements (p.ex. d'in complement direct e d'in complement preposiziunal):

Ella dat in cudesch ad el.

94 Las bleras proposiziuns cun in verb transitiv pon ins metter en il passiv. Tar ils verbs intransitivs n'è quai betg pussaivel. Il **passiv** vegn furmà cun il verb auxiliar *vegnir* ed il particip dal verb. L'object direct daventa subject ed il subject in object preposiziunal.

Remartga:

Tar la midada da l'activ en il passiv na sa midan betg mo il subject e l'object, mabain er il verb auxiliar per la furmaziun dal perfect e dal plusquamperfect. En la frasa activa vegn duvrà il verb auxiliar *avair*, en la frasa passiva il verb auxiliar *esser*.

Il president ha beneventà ils preschents.
Ils preschents èn vegnids beneventads dal president.

- 95 Divers verbs pon vegnir duvrads tant transitiv sco intransitiv. Per part variescha la significaziun.

diever transitiv

Sara cuschina in brassà.

Claudia scriva ina brev.

El fima ina cigaretta.

diever intransitiv

Ella cuschina gugent.

Claudia scriva cun il maun sanester.

Il chamin fima.

- 96 Ina gronda part dals verbs per propi po vegnir cumbinada cun las furmas nunaccentuadas dal pronom reflexiv (§ 179). Quels verbs numn'ins **verbs reflexivs**. Il pronom reflexiv ch'accumogna il verb sa referescha en general al subject da la frasa e s'accorda cun quel en persuna e numerus.

Nus ans essan decidids da cumprar in auto.

Jau pos m'imaginar che ti has gè tema.

Els sa scuntran damaun.

Insaquants verbs pon vegnir duvrads be sco verbs reflexivs (*sa desperar, sa stentar*). Per la furmaziun dals verbs reflexivs vesair er § 109.

3.1.4. La conjugaziun dals verbs

- 97 Sin basa dal vocalissem che preceda la desinenza da l'infinitiv (vocal u diftong da colliaziun) vegnan ils verbs repartids en **quatter conjugaziuns**.

1. -á-r: *gidar, chantar, sunar*
2. -ái-r: *temair, tegnair, valair*
3. -e-r: *vender, rumperer, curreer*
4. -í-r: *partir, sentir, durmir*

- 98 L'**infinitiv** sa cumpona d'in tschep, d'in vocal u diftong da colliaziun e d'ina desinenza:

tschep vocal u diftong da colliaziun desinenza da l'infinitiv

chant- -a- -r

vend- -e- -r

Il **tschep** inditgescha la significaziun dal verb. L'infinitiv dals verbs da la 3. classa ha l'accent sin il tschep, l'infinitiv dals auters verbs regulars sin il vocal u diftong da colliaziun.

Il **vocal u diftong da colliaziun** cumpara avant tut ils elements morfologics che na cumenzan betg cun in vocal, er en la furmaziun da plets:

chant-a-r chant-a-va chant-a-ss chant-à chant-o-nd chant-a-dur

vend-e-r vend-e-va vend-e-ss vend-ì vend-e-nd vend-i-der

sav-ai-r sav-e-va sav-e-ss sav-ì sav-e-nd sav-i-da

Tut tenor furma po el variar tranter -a- ed -o- respectivamain -e/ai- ed -i-.

La **desinenza** da l'infinitiv è -r-, che vegn adina pronunzià en rumantsch grischun.

- 99 Tar la conjugaziun sa mida era la **posiziun da l'accent** (*scríver: el scríva, ma nus scríváin*). L'accent sin il tschep han:

– l'infinitiv da la 3. classa da conjugaziun

vender

– 1.-3. sg. e 3. pl. indicativ preschent

jau gid, ti temas, el venda; els partan

– il conjunctiv preschent

gidia, temia, vendia, partia

– 2. sg. imperativ

gida! tema! venda! parta!

Tut las autras furmas han l'accent sin la terminaziun.

Remartga:

I vegn fatg ina differenza tranter terminaziun e desinenza en quest chapitel. **Terminaziun** vegn numnà tut quai che suonda il tschep dal verb, senza resguard d'in'ulteriura analisa; **desinenza** è la part da la terminaziun, a la quala ins po attribuir ina funcziun specifica, p.ex. d'inditgar l'infinitiv u la persuna. Exempels: en la furma (*el*) *gratulescha* è *-escha* la terminaziun, *-a* la desinenza da la 3. sg., cf. *gid-a*, *gidav-a* euv. En la furma (*els*) *gidassan* è *-assan* la terminaziun, *-an* la desinenza da la 3. pl., cf. *gid-an*, *finiv-an* euv. Terminaziun e desinenza pon esser identicas, cf. (*el*) *gid-a*, (*els*) *gid-an*, èn dentant differentas ina da l'otra en la plipart dals cas.

- 100** Cun la midada da la posiziun da l'accent po er il tschep dal verbs sa midar. Sin basa dal cumportament dal tschep en la conjugaziun distinguan ins trais **gruppas da verbs**:

– verbs ch'han adina il medem tschep:

véndér *el vénda* *nus vendáin*

– verbs che midan il vocal u il diftong dal tschep:

purjár *el pórtá* *nus purtáin*
ludár *el láudá* *nus ludáin*

– verbs ch'han pli che dus tscheps.

ír *el ya* *nus giain*

- 101** Ils verbs ch'han adina il medem tschep en il linguatg da scrittira numn'ins **verbs regulars**.

infinitiv	3. sg. preschent	1. pl. preschent
<i>gidar</i>	<i>el gida</i>	<i>nus gidain</i>
<i>temair</i>	<i>el tema</i>	<i>nus temain</i>
<i>vender</i>	<i>el venda</i>	<i>nus vendain</i>
<i>partir</i>	<i>el parta</i>	<i>nus partin</i>

Sco verbs regulars valan era ils verbs che vegnan furmads cun *-esch-*, damai ch'il tschep na sa mida er betg tar quests verbs:

<i>gratular</i>	<i>el gratulescha</i>	<i>nus gratulain</i>
<i>finir</i>	<i>el finescha</i>	<i>nus finin</i>

Remartga:

Tscherts verbs regulars pon dentant avair in particip irregular, p.ex. *far* - *fatg* (§ 130).

- 102** Ils verbs che midan il vocal u il diftong en il tschep entaifer la conjugaziun numn'ins **verbs alternants**. En RG datti ils suandants tips da midadas vocalicas (ordinads tenor lur frequenza):

alternanza	infinitiv	3. sg. preschent	1.pl. preschent
1. u - o	<i>crudar</i>	<i>el croda</i>	<i>nus crudain</i>
o - u (3. cl.)	<i>morder</i>	<i>el morda</i>	<i>nus murdain</i>
2. a/e - ai	<i>pasar</i>	<i>el paisa</i>	<i>nus pasain</i>
	<i>palesar</i>	<i>el palaisa</i>	<i>nus palesain</i>
ai - a/e (3. cl.)	<i>baiver</i>	<i>el baiva</i>	<i>nus bavain</i>
	<i>taisser</i>	<i>el taissa</i>	<i>nus tessain</i>
3. a - o	<i>clamar</i>	<i>el cloma</i>	<i>nus clamain</i>
4. u - au	<i>ludar</i>	<i>el lauda</i>	<i>nus ludain</i>
au - u (3. cl.)	<i>sclauder</i>	<i>el sclauda</i>	<i>nus schudain</i>

Ina glista da tut ils verbs alternants è da chattar al § 127.

Remartga:

Las autras midadas vocalicas dals differents idioms vegnan gulivadas en RG, p.ex. S *el spetga - nus spitgein* : RG *el spetga - nus spetgain*; S *el stema - nus stimein* : RG *el stima - nus stimain*; S *el brassa - nus barsein* : RG *el brassa - nus brassain*; C *el dombra - nus dumbragn* : RG *el dombra - nus dumbrain*; E *el sainta - nus sentin* : RG *el senta - nus sentin*; E *el passainta - nus passantain* : RG *el passenta - nus passentain*.

- 103** Verbs ch'han pli che duas furmas dal tschep u che divergeschan uschiglio dal model da conjugaziun regular numn'ins **verbs irregulars**.

infinitiv	1. sg. preschent	1. pl. preschent	3.pl. conj. preschent
<i><u>i</u>r</i>	<i>jau <u>y</u>om</i>	<i>nus <u>g</u>ain</i>	<i>els <u>g</u>ajan</i>
<i><u>f</u>ar</i>	<i>jau <u>f</u>atsch</i>	<i>nus <u>f</u>aschain</i>	<i>els <u>f</u>etschian</i>
<i><u>e</u>sser</i>	<i>jau <u>s</u>un</i>	<i>nus <u>e</u>ssan</i>	<i>els <u>s</u>ajan</i>

La conjugaziun dals verbs irregulars è da chattar al § 129. **La conjugaziun da tut ils verbs è inditgada en la banca da datas electronica dal Pledari grond.**

- 104** La pagina che suonda dat ina survista da las **furmas dals verbs regulars**. Las furmas ch'èn identicas per duas u pliras conjugaziuns han in fund grisch. La 2. e la 3. conjugaziun varieschan be en l'infinitiv.

104 Las furmas dals verbs regulars

	1. conjugaziun	2. conjugaziun	3. conjugaziun	4. conjugaziun
<u>inf.</u>	gid <u>ar</u>	tem <u>air</u>	vend <u>er</u>	part <u>ir</u>
<u>ind. prs.</u> jau ti el/ella nus vus els/ellas	gid gid <u>as</u> gid <u>a</u> gid <u>ain</u> gid <u>ais</u> gid <u>an</u>	tem tem <u>as</u> tem <u>a</u> tem <u>ain</u> tem <u>ais</u> tem <u>an</u>	vend vend <u>as</u> vend <u>a</u> vend <u>ain</u> vend <u>ais</u> vend <u>an</u>	part part <u>as</u> part <u>a</u> part <u>ain</u> part <u>ais</u> part <u>an</u>
<u>conj. prs.</u> che jau che ti ch'el che nus che vus ch'els	gid <u>ia</u> gid <u>ias</u> gid <u>ia</u> gid <u>ian</u> gid <u>ias</u> gid <u>ian</u>	tem <u>ia</u> tem <u>ias</u> tem <u>ia</u> tem <u>ian</u> tem <u>ias</u> tem <u>ian</u>	vend <u>ia</u> vend <u>ias</u> vend <u>ia</u> vend <u>ian</u> vend <u>ias</u> vend <u>ian</u>	part <u>ia</u> part <u>ias</u> part <u>ia</u> part <u>ian</u> part <u>ias</u> part <u>ian</u>
<u>cund. prs.</u>	gid <u>ass</u> gid <u>assas</u> gid <u>ass</u> gid <u>assan</u> gid <u>assas</u> gid <u>assan</u>	tem <u>ess</u> tem <u>essas</u> tem <u>ess</u> tem <u>essan</u> tem <u>essas</u> tem <u>essan</u>	vend <u>ess</u> vend <u>essas</u> vend <u>ess</u> vend <u>essan</u> vend <u>essas</u> vend <u>essan</u>	part <u>iss</u> part <u>issas</u> part <u>iss</u> part <u>issan</u> part <u>issas</u> part <u>issan</u>
<u>ipv. prs.</u>	gid <u>a!</u> gid <u>ai!</u> (na) gida betg!	tem <u>a!</u> tem <u>ai!</u> (na) tema betg!	vend <u>a!</u> vend <u>ai!</u> (na) venda betg!	part <u>a!</u> part <u>i!</u> (na) parta betg!
<u>ind. ipf.</u>	gid <u>ava</u> gid <u>avas</u> gid <u>ava</u> gid <u>avan</u> gid <u>avas</u> gid <u>avan</u>	tem <u>eva</u> tem <u>evas</u> tem <u>eva</u> tem <u>evan</u> tem <u>evas</u> tem <u>evan</u>	vend <u>eva</u> vend <u>evas</u> vend <u>eva</u> vend <u>evan</u> vend <u>evas</u> vend <u>evan</u>	part <u>iva</u> part <u>ivas</u> part <u>iva</u> part <u>ivan</u> part <u>ivas</u> part <u>ivan</u>
<u>grd.</u>	gid <u>ond</u>	tem <u>end</u>	vend <u>end</u>	part <u>ind</u>
<u>part.</u>	gid <u>à/-ada</u>	temi/ <u>-ida</u>	vendi/ <u>-ida</u>	parti/ <u>-ida</u>
<u>pft.</u>	hai gidà has gidà ha gidà avain gidà avais gidà han gidà	hai temi has temi ha temi avain temi avais temi han temi	hai vendi has vendi ha vendi avain vendi avais vendi han vendi	sun parti/-ida es parti/-ida è parti/-ida essan partids/-idas essas partids/-idas èn partids/-idas
<u>plqpf.</u>	aveva gidà	aveva temi	aveva vendi	era parti/-ida
<u>fut.</u>	vegn a gidar vegn a gidar vegn a gidar vegnin a gidar vegnis a gidar vegnan a gidar	vegn a temair vegn a temair vegn a temair vegnin a temair vegnis a temair vegnan a temair	vegn a vender vegn a vender vegn a vender vegnin a vender vegnis a vender vegnan a vender	vegn a partir vegn a partir vegn a partir vegnin a partir vegnis a partir vegnan a partir

3.1.4.1 Las furmas simples

105 Las furmas da l'indicativ preschent dals verbs regulars èn las sequentas:

ind. prs.	1. conjugaziun	2. conjugaziun	3. conjugaziun	4. conjugaziun
	<i>gidar</i>	<i>temair</i>	<i>vender</i>	<i>partir</i>
<i>jau</i>	<i>gid</i>	<i>tem</i>	<i>vend</i>	<i>part</i>
<i>ti</i>	<i>gid<u>as</u></i>	<i>tem<u>as</u></i>	<i>vend<u>as</u></i>	<i>part<u>as</u></i>
<i>el/ella</i>	<i>gid<u>a</u></i>	<i>tem<u>a</u></i>	<i>vend<u>a</u></i>	<i>part<u>a</u></i>
<i>nus</i>	<i>gid<u>ain</u></i>	<i>tem<u>ain</u></i>	<i>vend<u>ain</u></i>	<i>part<u>ain</u></i>
<i>vus</i>	<i>gid<u>ais</u></i>	<i>tem<u>ais</u></i>	<i>vend<u>ais</u></i>	<i>part<u>ais</u></i>
<i>els/ellas</i>	<i>gid<u>an</u></i>	<i>tem<u>an</u></i>	<i>vend<u>an</u></i>	<i>part<u>an</u></i>

Ils verbs da la 1.-3. classa han las medemas furmas en l'indicativ preschent. Ils verbs da la 4. classa varieschan er be en la 1. e 2. persuna plural, che na termineschan tar quella classa betg cun *-ain*, *-ais*, mabain cun *-in*, *-is*. Quella differenza sa repeta er en la 2. persuna plural da l'imperativ (§ 112).

La 1. persuna singular da l'indicativ n'ha per regla nagin suffix personal en rumantsch grischun: *jau gid*, *jau tem*, *jau vend*, *jau part*. Per las excepziuns vesair § 107.

Remartga ortografica:

Verbs cun consonanza dubla termineschan a la 1. sg. cun in consonant simpel: *carrer* – *jau cur*, *metter* – *jau met*, *zuppar* – *jau zup*. Ils verbs cun <ss> mantegnan dentant quel: *mussar* – *jau muss*, *passar* – *jau pass*.

106 Tar ils **verbs cun -esch-** vegn quest element intercalà tranter il tschep e la terminaziun. Verbs cun quest infix datti be tar la 1. e la 4. conjugaziun, ma tar la 1. conjugaziun è quest infix fitg frequent.

ind. prs.	1. conjugaziun		4. conjugaziun
	<i>gratular</i>		<i>finir</i>
<i>jau</i>	<i>gratulesch</i>		<i>finesch</i>
<i>ti</i>	<i>gratulesch<u>as</u></i>		<i>finesch<u>as</u></i>
<i>el/ella</i>	<i>gratulesch<u>a</u></i>		<i>finesch<u>a</u></i>
<i>nus</i>	<i>gratul<u>ain</u></i>		<i>fin<u>in</u></i>
<i>vus</i>	<i>gratul<u>ais</u></i>		<i>fin<u>is</u></i>
<i>els/ellas</i>	<i>gratulesch<u>an</u></i>		<i>finesch<u>an</u></i>

Las furmas cun *-esch-* stattan empè da las furmas cun accent sin il tschep, damai en:

- 1.-3. sg. e 3. pl. indicativ preschent *jau gratulesch*, *ti finesch*
- il conjunctiv preschent *el gratuleschia*, *ti fineschias*
- 2. sg. imperativ *gratulescha!* *finescha!*

Ils verbs da quella conjugaziun n'èn damai mai accentuads sin il tschep.

Tar tsherts verbs è pussaivla tant la furma cun *-esch-* sco quella senza, p.ex. *occupar: el occupa/occupescha; exportar: el exporta/exportescha*, euv. En la banca da datas electronica dal Pledari grond è inditgà, tge verbs ch'han quest infix.

Remartga ortografica:

Ils verbs che fineschan en l'infinitiv sin *-gar* u *-(c)car* survegnan la scripziun <gh> resp. <ch> avant l'infix *-esch-*: *conjugar - conjughesch, delegar - deleghesch* euv.; *convocar - convochesch, bloccar - blochesch, schoccar - schochesch* euv.

- 107** La **1. persuna singular** da l'indicativ n'ha per regla nagina desinenza en rumantsch grischun: *jau gid, jau tem, jau vend, jau part*. Tut tenor la finiziun dal tschep u la furma dal verb datti dentant in bun dumber d'excepciuns ch'han **la desinenza -el**. Adina la desinenza *-el* han ils sequents verbs:

– ils verbs cun in tschep che finescha cun [g̃] (<-ger, -gir, -giar>):

<i>leger</i>	<i>jau legel</i>
<i>fugir</i>	<i>jau fugel</i>
<i>mangiar</i>	<i>jau mangel</i>

– ils verbs sin *-miar* e *-ziar*:

<i>siemiar</i>	<i>jau siemiel</i>
<i>engraziar</i>	<i>jau engraziel</i>
<i>annunziar</i>	<i>jau annunziel</i>

Blers verbs sin *-ziar* han a la 1. sg. ind. prs. la furma cun *-esch*: *jau appreziesch, jau differenziesch* euv.

– ils verbs d'ina silba cun in tschep che fineschan cun vocal:

<i>liar</i>	<i>jau liel</i>
<i>nuar</i>	<i>jau nuel</i>
<i>scuar</i>	<i>jau scuel</i>

– ed ils verbs:

<i>distinguer</i>	<i>jau distinguel</i>
<i>giaschair</i>	<i>jau giaschel</i>
<i>plaschair</i>	<i>jau plaschel</i>
<i>taschair</i>	<i>jau taschel</i>

A la fin dal pled cumparan a la 1. persuna singular da l'indicativ gruppas da consonants, (surtut consonant + *l / r*) nunusitadas en quella posiziun: *jau cumpr, jau dovr, jau contempl, jau sufl, jau avd, jau numn*, euv. En quests cas pon ins er duvra la varianta cun la desinenza *-el*: *jau cumprel, jau dovrel, jau contemplel, jau suflel, jau avdel, jau numnel*, euv. Quella scroda dentant puspè tar l'inversiun en quests cas: *oz cumpr jau, dovr jau* euv.

- 108** Insaquants verbs da la 3. conjugaziun han a la **1. e 2. ind. pl.** la desinenza *-in, -is*, sco la 4. conjugaziun, p.ex. *currer - nus currin, vus curris*. Questa furma han surtut ils verbs suandants:

<i>currer</i> e ses cumposts	<i>concurrer, discurrer</i> euv.
<i>ceder</i> e ses cumposts	<i>proceder, succeder</i> euv.
ils verbs sin <i>-poner</i>	<i>deponer, disponer, exponer</i> euv.
ils verbs sin <i>-primer</i>	<i>cumprimer, exprimer, imprimer</i> euv.
ils verbs sin <i>-sister</i>	<i>assister, desister, exister</i> euv.
ils verbs sin <i>-veder</i>	<i>proveder, reveder</i>
ils verbs:	<i>crescher, curreger, cuser, diriger, distinguer, eriger, nascher, negliger, rediger, repeter, tscherner, tusser</i>

Quests verbs furman consequentamain era l'imperfect, il cundiziunal ed il gerundi sco la 4. conjugaziun, damai sin *-iva*, *-iss* ed *-ind*.

- 109** L'indicativ preschent dals **verbs reflexivs** vegn furmà cun agiuntar ils pronoms reflexivs *ma*, *ta*, *sa*; *ans*, *as*, *sa* al verb.

Verb che cumenza cun consonant:

	<u>sa</u>	<i>fermar</i>
<i>jau</i>	<u>ma</u>	<i>ferm</i>
<i>ti</i>	<u>ta</u>	<i>fermas</i>
<i>el</i>	<u>sa</u>	<i>ferma</i>
<i>nus</i>	<u>ans</u>	<i>fermain</i>
<i>vus</i>	<u>as</u>	<i>fermais</i>
<i>els</i>	<u>sa</u>	<i>ferman</i>

Verb che cumenza cun vocal:

	<u>s'</u>	<i>occupar</i>
<i>jau</i>	<u>m'</u>	<i>occup</i>
<i>ti</i>	<u>t'</u>	<i>occupas</i>
<i>el</i>	<u>s'</u>	<i>occupa</i>
<i>nus</i>	<u>ans</u>	<i>occupain</i>
<i>vus</i>	<u>as</u>	<i>occupais</i>
<i>els</i>	<u>s'</u>	<i>occupan</i>

- 110** Il **conjunctiv preschent** vegn furmà cun il tschep dal conjunctiv, ch'è identic cun il tschep da la 1.-3. sg. ind. tar ils verbs regulars. Latiers vegnan il segn modal *-i-* e las desinenzas, ch'èn per part differentas da quellas da l'indicativ preschent (1. sg.: *jau gid_che jau gidia*; 1./2. pl. *nus gidain - che nus gidian*; *vus gidais - che vus gidias*). La furmazion è damai: tschep dal conjunctiv + segn modal + desinenza = *gid* + *i* + *-a*, *-as* euv.

conj. prs.	1. conjugaziun	2. conjugaziun	3. conjugaziun	4. conjugaziun
	<i>gidar</i>	<i>temair</i>	<i>vender</i>	<i>partir</i>
<i>che jau</i>	<i>gidia</i>	<i>temia</i>	<i>vendia</i>	<i>partia</i>
<i>che ti</i>	<i>gidias</i>	<i>temias</i>	<i>vendias</i>	<i>partias</i>
<i>ch'el/ella</i>	<i>gidia</i>	<i>temia</i>	<i>vendia</i>	<i>partia</i>
<i>che nus</i>	<i>gidian</i>	<i>temian</i>	<i>vendian</i>	<i>partian</i>
<i>che vus</i>	<i>gidias</i>	<i>temias</i>	<i>vendias</i>	<i>partias</i>
<i>ch'els/ellas</i>	<i>gidian</i>	<i>temian</i>	<i>vendian</i>	<i>partian</i>

La conjugaziun è identica en tut las classas. L'accent è adina sin il tschep, cf. 99. Ils verbs alternants preschantan damai al conjunctiv la varianta accentuada dal tschep (p.ex. *putár - che jau pórtia*), ed ils conjunctivs dals verbs cun infix la furma cun *-esch-* (p.ex. *gratulár - che jau gratuléschia*).

Sche il tschep dal conjunctiv finescha cun in vocal, sa mida il segn modal dal conj. en *j* (*ha-j-a*, *sa-j-a*). Sche quest vocal è *-i*, croda il segn modal (*li-a*, *di-a*).

- 111** Il **cundiziunal preschent** vegn furmà cun il tschep da l'infinitiv, il vocal da colliaziun, il segn dal cundiziunal *-ss-* e las desinenzas da las persunas. La 2. e la 3. conjugaziun han il vocal da colliaziun *-e-* e cun quai las medemas furmas. Las desinenzas èn las medemas sco al conjunctiv preschent, cun excepziun da la 1./3. pers. sg., che n'ha nagina desinenza en il cundiziunal.

cund. prs.	1. conjugaziun	2. conjugaziun	3. conjugaziun	4. conjugaziun
	<i>gidar</i>	<i>temair</i>	<i>vender</i>	<i>partir</i>
<i>jau</i>	<i>gidass</i>	<i>temess</i>	<i>vendess</i>	<i>partiss</i>
<i>ti</i>	<i>gidassas</i>	<i>temessas</i>	<i>vendessas</i>	<i>partissas</i>
<i>el/ella</i>	<i>gidass</i>	<i>temess</i>	<i>vendess</i>	<i>partiss</i>
<i>nus</i>	<i>gidassan</i>	<i>temessan</i>	<i>vendessan</i>	<i>partissan</i>
<i>vus</i>	<i>gidassas</i>	<i>temessas</i>	<i>vendessas</i>	<i>partissas</i>
<i>els/ellas</i>	<i>gidassan</i>	<i>temessan</i>	<i>vendessan</i>	<i>partissan</i>

L'accent è adina sin il vocal che preceda il segn modal *-ss-*. Ils verbs cun ina midada vocalica u cun infix preschentan damai en il tschep la varianta nunaccentuada u la furma senza *-esch-* (*purtar* - *jau purtass*; *gratular* - *jau gratulass*). Er en il cundizional preschent suondan ils verbs da la 3. conjugaziun, inditgads al § 108, il model da la 4. conjugaziun (*carrer* - *jau curriss*).

- 112** L'**imperativ** ha atgnas furmas unicamain per la 2. persuna sg. e la 2. persuna pl. Quellas èn:

ipv. prs.	1. conjugaziun	2. conjugaziun	3. conjugaziun	4. conjugaziun
	<i>gidar</i>	<i>temair</i>	<i>vender</i>	<i>partir</i>
2. sg.	<i>gida!</i>	<i>tema!</i>	<i>venda!</i>	<i>parta!</i>
2. pl.	<i>gidai!</i>	<i>temai!</i>	<i>vendai!</i>	<i>parti!</i>

La furma da la 2. sg. porta l'accent sin il tschep, quella da la 2. pl. sin la desinenza. Tar ils verbs alternants variescha il tschep perquai a l'imperativ: *pórta* - *purtaí*, *táidla* - *tadlái*, *clóma* - *clamái*, *láuda* - *ludái*; *gratulescha* - *gratulai*, *finescha* - *fini*.

Ils verbs da la 3. conjugaziun menziunads al § 108 che furman la 1./2. pl. indicativ preschent sco quels da la 4. classa (*nus currin*, *vus curris*) furman era la 2. pl. da l'imperativ sco quels da la 4. conjugaziun, p.ex. *carrer* - *curri*, *deponer* - *deponi* euv.

L'imperativ dals verbs reflexivs vegn furmà sco suonda:

ta ferma! *as fermai!*
ta serva! *as servi!*

- 113** L'**imperativ negativ** vegn exprimì cun la negaziun e l'imperativ. La particla da negaziun *na* po vegnir laschada davent.

(*na*) *gida betg!* (*na*) *parta betg!*
(*na*) *gidai betg!* (*na*) *parti betg!*
(*n'*) *accepta betg!* (*n'*) *acceptai betg!*
(*na*) *ta ferma betg!* (*n'*) *as fermai betg!*
(*na*) *ta serva betg!* (*n'*) *as servi betg!*

In scumond en general po er vegnì exprimì cun la negaziun e l'infinitiv.

Betg fimar!

- 114** En las **autras personas** vegn l'**imperativ** remplazzà dal conj. (3. sg. e pl.) u da l'ind. prs. (1. pl.).

3. sg. *ch'el gidia!* (3. sg. conj. prs.)
 3. pl. *ch'els gidian!* (3. pl. conj. prs.)
 1. pl. *gidain!* (1. pl. ind. prs.)

Questas furmas pon era vegnir circumscriittas cun ils verbs *duair* (3. pers. sg. e pl.) e *vulair* (1. pers. pl.) + infinitiv.

El duai gidar!
Els duain gidar!
Lain curre!

Ordinaziuns a personas indeterminadas pon era vegnir exprimidas cun l'infinitiv.

Stritgar quai che na cunvegn betg!
Suttastritgar quai che constat!

Remartga:

L'imperativ da la **furma da curtaschia** è identic cun l'imperativ da la 2. pl., damai *gidai*, *servi* euv. (§ 112).

- 115** L'**indicativ imperfect** vegn furmà cun il tschep da l'infinitiv, il vocal da colliaziun, il segn dal cundiziunal -v- e las desinenzas da las personas. La 2. e la 3. conjugaziun han il vocal da colliaziun -e- e cun quai las medemas furmas. Las desinenzas èn las medemas sco al conjunctiv preschent.

ind. ipf.	1. conjugaziun	2. conjugaziun	3. conjugaziun	4. conjugaziun
	<i>gidar</i>	<i>temair</i>	<i>vender</i>	<i>partir</i>
<i>jau</i>	<i>gidava</i>	<i>temeva</i>	<i>vendeva</i>	<i>partiva</i>
<i>ti</i>	<i>gidavas</i>	<i>temevas</i>	<i>vendevas</i>	<i>partivas</i>
<i>el/ella</i>	<i>gidava</i>	<i>temeva</i>	<i>vendeva</i>	<i>partiva</i>
<i>nus</i>	<i>gidavan</i>	<i>temevan</i>	<i>vendevan</i>	<i>partivan</i>
<i>vus</i>	<i>gidavas</i>	<i>temevas</i>	<i>vendevas</i>	<i>partivas</i>
<i>els/ellas</i>	<i>gidavan</i>	<i>temevan</i>	<i>vendevan</i>	<i>partivan</i>

L'accent è adina sin il vocal che preceda il segn da l'imperfect -v-. Ils verbs cun ina midada vocalica u cun infix preschantan damai en il tschep la varianta nunaccentuada u la furma senza -esch- (*purtar* - *el purtava*; *gratular* - *el gratulava*). Er en l'imperfect suondan ils verbs da la 3. conjugaziun, inditgads al § 108, il model da la 4. conjugaziun (*curre* - *jau curriva*).

Remartga:

En RG na datti naginas furmas dal conjunctiv imperfect. El vegn exprimì cun il conjunctiv preschent u cun il conjunctiv perfect.

S *El ha detg ch'ei pluvevi ier giu Cuera.* RG *El ha ditg ch'i haja pluvì ier a Cuira.*

- 116** Il **gerundi** è ina furma verbala infinita ed invariabla. El vegn furmà cun il tschep da l'infinitiv, il vocal da colliaziun e la desinenza *-nd*. Il vocal da colliaziun da l'emprima conjugaziun *-a-* è remplazzà cun *-o-*. La 2. e la 3. conjugaziun han il vocal da colliaziun *-e-* e cun quai las medemas furmas.

gerundi	1. conjugaziun	2. conjugaziun	3. conjugaziun	4. conjugaziun
	<i>gidar</i>	<i>temair</i>	<i>vender</i>	<i>partir</i>
	<i>gidond</i>	<i>temend</i>	<i>vendend</i>	<i>partind</i>

- 117** Il **particip regular** ha be duas modas da furmaziun: Ils verbs da la 1. conjugaziun furman il particip sin *-à/-ada*, tut ils auters sin *-ì/-ida*.

particip	1. conjugaziun	2. conjugaziun	3. conjugaziun	4. conjugaziun
	<i>gidar</i>	<i>temair</i>	<i>vender</i>	<i>partir</i>
sg. m/f	<i>gidà/gidada</i>	<i>temì/temida</i>	<i>vendì/vendida</i>	<i>partì/partida</i>
pl. m/f	<i>gidads/gidadas</i>	<i>temids/temidas</i>	<i>vendids/vendidas</i>	<i>partids/partidas</i>

Er il particip n'ha mai l'accent sin il tschep. Ils verbs cun ina midada vocalica u cun infix preschentan damai en il tschep la varianta nunaccentuada u la furma senza *-esch-* (*putar - purtà; gratular - gratulà*).

Insaquants verbs che vegnan conjugads regularmain han in particip irregular, per part sper ina furma regulara. Ina glista da las furmas dals particips irregulars è da chattar al § 130.

3.1.4.2. Las furmas cumponidas

Sper ils temps e modus cun furmas simplas pon vegnir furmads ulteriurs temps e modus sco era il passiv tras cumbinaziun dals verbs auxiliars *avair*, *esser* e *vegnir* cun il particip u cun l'infinitiv dal verb per propi.

- 118** L'**indicativ perfect** vegn furmà cun l'indicativ preschent dad *avair* u *esser* + particip

<i>jau hai gidà</i>	<i>jau sun partì/-ida</i>
<i>ti has gidà</i>	<i>ti es partì/-ida</i>
<i>el/ella ha gidà</i>	<i>el/ella è partì/-ida</i>
<i>nus avain gidà</i>	<i>nus essan partids/-idas</i>
<i>vus avais gidà</i>	<i>vus essas partids/-idas</i>
<i>els/ellas han gidà</i>	<i>els/ellas èn partids/-idas</i>

- 119** Ils verbs transitivs (§ 93) **furman il perfect ed il plusquamperfect** cun il verb auxiliar *avair*.

El ha clamà ses camarats, ma lezs n' han betg udì el.
Nus avevan per fortuna gia returnà il cudesch.

Ils verbs intransitivs (§ 93) furman il perfect ed il plusquamperfect per part cun *avair*, per part cun *esser*.

Igl ha pluvì.
La stad è passada e l'atun è vegnì.

plusquamperfect: imperfect dad *avair* u *esser* + particip
jau aveva gidà *jau era parti/-ida* euv.
 infinitiv perfect: infinitiv preschent dad *avair* u *esser* + particip
avair gidà *esser parti/-ida, partids/-idas*
 gerundi perfect: gerundi dad *avair* u *esser* + particip
avend gidà *essend/siond parti/-ida, partids/-idas*

- 123** L'utilisaziun dal **perfect** dad *avair* ed *esser* (empè dal preschent) cun il particip dal verb per propi permetta da furmar in'ulteriura furma dal perfect (**perfect II**), ch'accentuescha anc pli ferm l'anterioritad (§ 79). Tar ils verbs conjugads cun *avair* po il perfect II vegnir furmà senza restricziuns, tar ils verbs conjugads cun *esser* dentant be da paucs verbs. Las furmas:

indicativ perfect II: indicativ perfect dad *avair* u *esser* + particip
jau hai gè gidà *jau sun stà svani/stada svanida* euv.
 conjunctiv perfect II: conjunctiv perfect dad *avair* u *esser* + particip
che jau haja gè gidà *che jau saja stà svani/stada svanida* euv.
 cundizional perfect II: cundizional perfect dad *avair* u *esser* + particip
jau avess gè gidà *jau fiss stà svani/stada svanida* euv.
 plusquamperfect II: plusquamperfect dad *avair* u *esser* + particip
jau aveva gè gidà *jau era stà svani/stada svanida* euv.
 infinitiv perfect II: infinitiv perfect dad *avair* u *esser* + particip
avair gè gidà *esser stà svani/stada svanida*
 gerundi perfect II: gerundi perfect dad *avair* u *esser* + particip
avend gè gidà *essend/siond stà svani/stada svanida*

- 124** Il **futur** vegn furmà cun il preschent dal verb auxiliar *vegnir* + la preposiziun *a(d)* + l'**infinitiv**. L'indicativ futur ha damai las sequentas furmas:

indicativ futur: indicativ preschent da *vegnir* + *a(d)* + infinitiv
jau vegn a gidar *jau vegn a partir*
ti vegns a gidar *ti vegns a partir*
el/ella vegn a gidar *el/ella vegn a partir*
nus vegnin a gidar *nus vegnin a partir*
vus vegnis a gidar *vus vegnis a partir*
els/ellas vegnan a gidar *els/ellas vegnan a partir*

Tenor il medem model pon anc vegnir furmads:

il conjunctiv futur: conjunctiv preschent da *vegnir* + *a(d)* + infinitiv
che jau vegnia a gidar *che jau vegnia a partir*
 il cundizional futur: cundizional preschent da *vegnir* + *a(d)* + infinitiv
jau vegniss a gidar *jau vegniss a partir*

- 125** Il **futur II** furm'ins cun il preschent dal verb *vegnir* e l'infinitiv perfect (empè da l'infinitiv preschent).

indicativ futur II: indicativ preschent da *vegnir* + *ad* + infinitiv perfect
jau vegn ad avair gidà *jau vegn ad esser parti/-ida*
nus vegnin ad esser partids/-idas

127 Glista dals verbs alternants

	infinitiv	3. sg.	1. pl.
u - o	<i>crudar</i>	<i>cro<u>o</u>da</i>	<i>crudain</i>
	<i>dustar</i>	<i>do<u>o</u>sta</i>	<i>dustain</i>
	<i>duv<u>u</u>rar</i>	<i>do<u>o</u>vra</i>	<i>duvrain</i>
	<i>fu<u>u</u>rar</i>	<i>fo<u>o</u>ra</i>	<i>furain</i>
	<i>mu<u>u</u>lar</i>	<i>mo<u>o</u>la</i>	<i>mulain</i>
	<i>nu<u>u</u>dar</i>	<i>no<u>o</u>da</i>	<i>nudain</i>
	<i>empru<u>u</u>var</i>	<i>empr<u>o</u>va</i>	<i>empruvain</i>
	<i>pu<u>u</u>rtar</i>	<i>po<u>o</u>rta</i>	<i>purain</i>
	<i>pu<u>u</u>sar</i>	<i>po<u>o</u>sa</i>	<i>pusain</i>
	<i>empu<u>u</u>star</i>	<i>em<u>o</u>posta</i>	<i>empustain</i>
	<i>schlu<u>u</u>ppar</i>	<i>schlo<u>o</u>ppa</i>	<i>schluppain</i>
	<i>sgu<u>u</u>lar</i>	<i>sgo<u>o</u>la</i>	<i>sgulain</i>
	<i>u<u>u</u>var</i>	<i>u<u>o</u>va</i>	<i>uvain</i>
	<i>du<u>u</u>lair</i>	<i>do<u>o</u>la</i>	-
	<i>du<u>u</u>rmir</i>	<i>do<u>o</u>rma</i>	<i>durmin</i>
	<i>mu<u>u</u>rir</i>	<i>mo<u>o</u>ra</i>	<i>murin</i>
o - u	<i>ens<u>o</u>lver</i>	<i>ens<u>u</u>lva</i>	<i>ensulvain</i>
	<i>mo<u>o</u>rder</i>	<i>mo<u>u</u>rda</i>	<i>murdain</i>
	<i>mo<u>o</u>ver</i>	<i>mo<u>u</u>va</i>	<i>mu<u>u</u>vain</i>
	<i>po<u>o</u>rscher</i>	<i>po<u>u</u>rscha</i>	<i>purschain</i>
	<i>vo<u>o</u>lver</i>	<i>vo<u>u</u>lva</i>	<i>vulvain</i>
a/e - ai	<i>ma<u>a</u>nar</i>	<i>ma<u>i</u>na</i>	<i>manain</i>
	<i>pa<u>a</u>sar</i>	<i>pa<u>i</u>sa</i>	<i>pasain</i>
	<i>ta<u>a</u>dlar</i>	<i>ta<u>i</u>dlu</i>	<i>ta<u>i</u>dlain</i>
	<i>tscha<u>a</u>nar</i>	<i>tscha<u>i</u>na</i>	<i>tschanain</i>
	<i>pa<u>a</u>lesar</i>	<i>pa<u>i</u>lesa</i>	<i>palesain</i>
ai - a/e	<i>ba<u>i</u>ver</i>	<i>ba<u>i</u>va</i>	<i>bavain</i>
	<i>retsch<u>a</u>iver</i>	<i>retsch<u>a</u>iva</i>	<i>retschavain</i>
	<i>ta<u>i</u>sser</i>	<i>ta<u>i</u>ssa</i>	<i>tessain</i>
a - o	<i>cl<u>a</u>mar</i>	<i>cl<u>o</u>ma</i>	<i>clamain</i>
	<i>cum<u>a</u>ndar</i>	<i>cum<u>o</u>nda</i>	<i>cumandain</i>
	<i>du<u>a</u>mandar</i>	<i>du<u>o</u>nda</i>	<i>dumandain</i>
	<i>du<u>a</u>magnar</i>	<i>du<u>o</u>gna</i>	<i>dumagnain</i>
	<i>gu<u>a</u>dagnar</i>	<i>gu<u>o</u>gna</i>	<i>gudagnain</i>
	<i>sg<u>a</u>mar</i>	<i>sg<u>o</u>ma</i>	<i>sgramain</i>
	<i>tschu<u>a</u>fragnar</i>	<i>tschu<u>o</u>fragna</i>	<i>tschufragnain</i>
u - au	<i>lu<u>u</u>dar</i>	<i>lu<u>a</u>da</i>	<i>ludain</i>
	<i>pu<u>u</u>ssar</i>	<i>pu<u>a</u>ssa</i>	<i>pussain</i>
	<i>stu<u>u</u>ppar</i>	<i>stu<u>a</u>upa</i>	<i>stuppain</i>
	<i>stu<u>u</u>schar</i>	<i>stu<u>a</u>uscha</i>	<i>stuschain</i>
	<i>gi<u>u</u>dair</i>	<i>gi<u>a</u>uda</i>	<i>giudain</i>
	<i>u<u>u</u>dir</i>	<i>u<u>a</u>da</i>	<i>udin</i>
au - u	<i>sc<u>l</u>au<u>u</u>der</i>	<i>sc<u>l</u>au<u>u</u>da</i>	<i>scludain</i>

Cas singuls èn:

i - <u>ai</u>	<i>ordinar</i>	<i>ord<u>ai</u>na / ordi- scha</i>	<i>ordinain</i>
a - <u>au</u>	<i>chamar</i>	<i>ch<u>au</u>ma</i>	<i>chamain</i>
ua - <u>ieu</u>	<i>luar</i>	<i>li<u>eu</u>a</i>	<i>luain</i>
ua - <u>uo</u>	<i>suandar</i>	<i>su<u>o</u>nda</i>	<i>suandain</i>
ua - <u>uau</u>	<i>ruassar</i>	<i>ru<u>au</u>ssa</i>	<i>ruassain</i>

128 Glista dals verbs predicativs

Accord dal predicativ cun il subject

<i>arrivar</i>	<i>Ella arriva <u>stancla</u> e <u>stracca</u>.</i>
<i>esser</i>	<i>Jau sun <u>malsauna</u>.</i>
<i>daventar</i>	<i>Vus daventais pli e pli <u>cumadaivels</u>.</i>
<i>sa far</i>	<i>Ella sa fa <u>bainvesida</u>.</i>
<i>ir</i>	<i>Ellas van tut <u>cuntentas</u> a chasa.</i>
<i>nascher</i>	<i>Ils umans naschan <u>pitschens</u> e <u>flaivels</u>.</i>
<i>murir</i>	<i>Els èn morts anc <u>giuvens</u>.</i>
<i>sa mussar</i>	<i>Ella sa mussa <u>concilianta</u>.</i>
<i>passar per</i>	<i>Els passan per <u>bainstants</u>.</i>
<i>parair</i>	<i>Els paran fitg <u>cuntents</u>.</i>
<i>restar</i>	<i>Els eran paupers ed èn restads <u>paupers</u>.</i>
<i>star</i>	<i>Nus stain <u>ruassaivels</u>.</i>
<i>vegnir</i>	<i>Ella vegn <u>gritta</u>.</i>
<i>vegnir prendida per</i>	<i>Ella vegn prendida <u>per sia figlia</u>.</i>
<i>vegnir tegnida per</i>	<i>Els vegnan tegnids per <u>pluffers</u>.</i>
<i>sa retrair</i>	<i>Ella è sa retratga tut <u>trista</u>.</i>
<i>viver</i>	<i>Ella viva <u>suletta</u>.</i>

Accord dal predicativ cun l'object

<i>chattar</i>	<i>Nus avain chattà ella <u>sauna</u> e <u>salva</u>.</i>
<i>considerar sco</i>	<i>Il president considerescha <u>las acziuns dal parti</u> <u>sco reussidas</u>.</i>
<i>eleger</i>	<i>Ins ha elegì ella <u>cussegliera federala</u>.</i>
<i>giuditgar</i>	<i>El ha giuditgà ella <u>abla d'agir</u>.</i>
<i>mantegnair</i>	<i>Il sport mantegna la <u>gliעד viscla</u> ed <u>en buna sanadad</u>.</i>
<i>numnar</i>	<i>La gasetta ha numnà ils <u>dus mats</u> <u>dus lumpazs</u>.</i>
<i>prender per</i>	<i>Jau hai prendì ella <u>per sia figlia</u>.</i>
<i>render</i>	<i>Blers raps na rendan betg <u>ils umans</u> pli <u>cuntents</u>.</i>
<i>stimar</i>	<i>Jau stim ella <u>per memia giuvna</u>.</i>
<i>tegnair per</i>	<i>Ins tegna <u>els</u> <u>per memia pauc talentads</u>.</i>

129 Las furmas dals verbs irregulars

La conjugaziun da tut ils verbs è inditgada en il Pledari grond. Perquai vegnan be ils verbs irregulars ils pli frequents inditgads qua.

Ils verbs auxiliars: avair, esser, vegnir

AVAIR

Present	<i>jau hai, ti has, el/ella ha, nus avain, vus avais, els/ellas han</i>
Imperfect	<i>jau aveva, ti avevas, el/ella aveva, nus avevan, vus avevas, els/ellas avevan</i>
Conjunctiv	<i>che jau haja, che ti hajas, ch'el/ella haja, che nus hajan, che vus hajas, ch'els/ellas hajan</i>
Cundiziunal	<i>jau avess, ti avessas, el/ella avess, nus avessan, vus avessas, els/ellas avessan</i>
Particip	<i>gì m. sg.</i>
Imperativ	<i>hajas! (sg.), hajas! (pl.)</i>
Gerundi	<i>avend</i>

ESSER

Present	<i>jau sun, ti es, el/ella è, nus essan, vus essas, els/ellas èn</i>
Imperfect	<i>jau era, ti eras, el/ella era, nus eran, vus eras, els/ellas eran</i>
Conjunctiv	<i>che jau saja, che ti sajas, ch'el/ella saja, che nus sajan, che vus sajas, ch'els/ellas sajan</i>
Cundiziunal	<i>jau fiss, ti fissas, el/ella fiss, nus fissan, vus fissas, els/ellas fissan</i>
Particip	<i>stà m. sg., stada f. sg., stads m. pl., stadas f. pl.</i>
Imperativ	<i>sajas! (sg.), sajas! (pl.)</i>
Gerundi	<i>essend/siond</i>

VEGNIR

Present	<i>jau vegn, ti vegns, el/ella vegn, nus vegin, vus veginis, els/ellas veginan</i>
Imperfect	<i>jau vegniva, ti vegnivas, el/ella vegniva, nus vegnivan, vus vegnivas, els/ellas vegnivan</i>
Conjunctiv	<i>che jau vegnia, che ti veginias, ch'el/ella vegnia, che nus veginian, che vus veginias, ch'els/ellas veginian</i>
Cundiziunal	<i>jau vegniss, ti vegnissas, el/ella vegniss, nus vegnissan, vus vegnissas, els/ellas vegnissan</i>
Particip	<i>vegni m. sg., vegnida f. sg., vegnids m. pl., vegnidas f. pl.</i>
Imperativ	<i>ve!, vegni!</i>
Gerundi	<i>vegnind</i>

Verbs modals: *dastgar, duair, pudair, savair, stuair, vulair*

DASTGAR

Preschent	<i>jau dastg, ti dastgas, el/ella dastga, nus dastgain, vus dastgais, els/ellas dastgan</i>
Imperfect	<i>jau dastgava, ti dastgavas, el/ella dastgava, nus dastgavan, vus dastgavas, els/ellas dastgavan</i>
Conjunctiv	<i>che jau dastgia, che ti dastgias, ch'el/ella dastgia, che nus dastgian, che vus dastgias, ch'els/ellas dastgian</i>
Cundiziunal	<i>jau dastgass, ti dastgassas, el/ella dastgass, nus dastgassan, vus dastgassas, els/ellas dastgassan</i>
Particip	<i>dastgà m. sg., dastgada f. sg., dastgads m. pl., dastgadas f. pl.</i>
Imperativ	<i>dastga!, dastgai!</i>
Gerundi	<i>dastgond</i>

DUAIR

Preschent	<i>jau duai, ti duais, el/ella duai, nus duain, vus duais, els/ellas duain</i>
Imperfect	<i>jau dueva, ti duevas, el/ella dueva, nus duevan, vus duevas, els/ellas duevan</i>
Conjunctiv	<i>che jau duaja, che ti duajas, ch'el/ella duaja, che nus duajan, che vus duajas, ch'els/ellas duajan</i>
Cundiziunal	<i>jau duess, ti duessas, el/ella duess, nus duessan, vus duessas, els/ellas duessan</i>
Particip	<i>dui m. sg., duida f. sg., duids m. pl., duidas f. pl.</i>
Imperativ	<i>dua!, duai!</i>
Gerundi	<i>duend</i>

PUDAIR

Preschent	<i>jau poss, ti pos, el/ella po, nus pudain, vus pudais, els/ellas pon</i>
Imperfect	<i>jau pudeva, ti pudevas, el/ella pudeva, nus pudevan, vus pudevas, els/ellas pudevan</i>
Conjunctiv	<i>che jau possia, che ti possias, ch'el/ella possia, che nus possian, che vus possias, ch'els/ellas possian</i>
Cundiziunal	<i>jau pudess, ti pudessas, el/ella pudess, nus pudessan, vus pudessas, els/ellas pudessan</i>
Particip	<i>pudi</i>
Imperativ	-
Gerundi	<i>pudend</i>

SAVAIR

Preschent	<i>jau sai, ti sas, el/ella sa, nus savain, vus savais, els/ellas san</i>
Imperfect	<i>jau saveva, ti savevas, el/ella saveva, nus savevan, vus savevas, els/ellas savevan</i>
Conjunctiv	<i>che jau sappia, che ti sappias, ch'el/ella sappia, che nus sappian, che vus sappias, ch'els/ellas sappian</i>
Cundizional	<i>jau savess, ti savessas, el/ella savess, nus savessan, vus savessas, els/ellas savessan</i>
Particip	<i>savi</i>
Imperativ	<i>sappias! (sg.), sappias! (pl.)</i>
Gerundi	<i>savend</i>

STUAIR

Preschent	<i>jau stoss, ti stos, el/ella sto, nus stuain, vus stuais, els/ellas ston</i>
Imperfect	<i>jau stueva, ti stuevas, el/ella stueva, nus stuevan, vus stuevas, els/ellas stuevan</i>
Conjunctiv	<i>che jau stoppia, che ti stoppias, ch'el/ella stoppia, che nus stoppian, che vus stoppias, ch'els/ellas stoppian</i>
Cundizional	<i>jau stuess, ti stuessas, el/ella stuess, nus stuessan, vus stuessas, els/ellas stuessan</i>
Particip	<i>stui</i>
Imperativ	-
Gerundi	<i>stuend</i>

VULAIR

Preschent	<i>jau vi, ti vuls, el/ella vul, nus vulain/lain, vus vulais/lais, els/ellas vulan</i>
Imperfect	<i>jau vuleva/leva, ti vulevas, el/ella vuleva, nus vulevan, vus vulevas, els/ellas vulevan</i>
Conjunctiv	<i>che jau veglia, che ti veglias, ch'el/ella veglia, che nus veglian, che vus veglias, ch'els/ellas veglian</i>
Cundizional	<i>jau vuless/less, ti vulessas, el/ella vuless, nus vulessan, vus vulessas, els/ellas vulessan</i>
Particip	<i>vuli m. sg., vulida f. sg., vulids m. pl., vulidas f. pl.</i>
Imperativ	<i>veglias! (sg.), veglias! (pl.)</i>
Gerundi	<i>vulend</i>

Ulteriurs verbs irregulars: *dar, dir, far, ir, star, trair*

DAR

Preschent	<i>jau dun, ti das, el/ella dat, nus dain, vus dais, els/ellas dattan</i>
Imperfect	<i>jau deva, ti devas, el/ella deva, nus devan, vus devas, els/ellas devan</i>
Conjunctiv	<i>che jau dettia, che ti dettias, ch'el/ella dettia, che nus dettian, che vus dettias, ch'els/ellas dettian</i>
Cundizional	<i>jau dess, ti dessas, el/ella dess, nus dessan, vus dessas, els/ellas dessan</i>
Particip	<i>dà m. sg., dada f. sg., dads m. pl., dadas f. pl.</i>
Imperativ	<i>dà!, dai!</i>
Gerundi	<i>dond</i>

DIR

Preschent	<i>jau di, ti dis, el/ella di, nus schain, vus schais, els/ellas din</i>
Imperfect	<i>jau scheva, ti schevas, el/ella scheva, nus schevan, vus schevas, els/ellas schevan</i>
Conjunctiv	<i>che jau dia, che ti dias, ch'el/ella dia, che nus dian, che vus dias, ch'els/ellas dian</i>
Cundizional	<i>jau schess, ti schessas, el/ella schess, nus schessan, vus schessas, els/ellas schessan</i>
Particip	<i>ditg m. sg., ditga f. sg., ditgs m. pl., ditgas f. pl.</i>
Imperativ	<i>di!, schai!</i>
Gerundi	<i>schend</i>

FAR

Preschent	<i>jau fatsch, ti fas, el/ella fa, nus faschain, vus faschais, els/ellas fan</i>
Imperfect	<i>jau fascheva, ti faschevas, el/ella fascheva, nus faschevan, vus faschevas, els/ellas faschevan</i>
Conjunctiv	<i>che jau fetschia, che ti fetschias, ch'el/ella fetschia, che nus fetschian, che vus fetschias, ch'els/ellas fetschian</i>
Cundizional	<i>jau faschess, ti faschessas, el/ella faschess, nus faschessan, vus faschessas, els/ellas faschessan</i>
Particip	<i>fatg m. sg., fatga f. sg., fatgs m. pl., fatgas f. pl.</i>
Imperativ	<i>fa!, faschai!</i>
Gerundi	<i>faschond</i>

IR

Preschent	<i>jau vom, ti vas, el/ella va, nus giain, vus giais, els/ellas van</i>
Imperfect	<i>jau gieva, ti gievas, el/ella gieva, nus gievan, vus gievas, els/ellas gievan</i>
Conjunctiv	<i>che jau giaja, che ti gijas, ch'el/ella giaja, che nus giajan, che vus gijas, ch'els/ellas giajan</i>
Cundiziunal	<i>jau giess, ti giessas, el/ella giess, nus giessan, vus giessas, els/ellas giessan</i>
Particip	<i>ì m. sg., ida f. sg., ids m. pl., idas f. pl.</i>
Imperativ	<i>va!, giai!</i>
Gerundi	<i>giond</i>

STAR

Preschent	<i>jau stun, ti stas, el/ella stat, nus stain, vus stais, els/ellas stattan</i>
Imperfect	<i>jau steva, ti stevas, el/ella steva, nus stevan, vus stevas, els/ellas stevan</i>
Conjunctiv	<i>che jau stettia, che ti stettias, ch'el/ella stettia, che nus stettian, che vus stettias, ch'els/ellas stettian</i>
Cundiziunal	<i>jau stess, ti stessas, el/ella stess, nus stessan, vus stessas, els/ellas stessan</i>
Particip	<i>stà m. sg., stada f. sg., stads m. pl., stadas f. pl.</i>
Imperativ	<i>stà!, stai!</i>
Gerundi	<i>stond</i>

TRAIR

Preschent	<i>jau tir, ti tiras, el/ella tira, nus tirain, vus tirais, els/ellas tiran</i>
Imperfect	<i>jau tirava, ti tiravas, el/ella tirava, nus tiravan, vus tiravas, els/ellas tiravan</i>
Conjunctiv	<i>che jau tiria, che ti tirias, ch'el/ella tiria, che nus tirian, che vus tirias, ch'els/ellas tirian</i>
Cundiziunal	<i>jau tiraiss, ti tirassas, el/ella tirass, nus tirassan, vus tirassas, els/ellas tirassan</i>
Particip	<i>tratg m. sg., tratga f. sg., tratgs m. pl., tratgas f. pl.</i>
Imperativ	<i>tira!, tirai!</i>
Gerundi	<i>tirond</i>

Intgins auters verbs han anc singulas furmas irregularas, numnadamein *coier*, *crair*, *pruir*, *rir*, *ruier*. Questas furmas èn da chattar en il Pledari grond.

130 Glista dals particips irregulars

En la suandanta tabella èn ils particips irregulars inditgads, repartids tenor lur frequenza.

1. Verbs ch'han mo in particip irregular

<i>far</i>	fatg (<i>cun-</i> ; <i>cuntra-</i> ; <i>dis-</i> ; <i>re-</i> ; <i>satis-</i> ; <i>s-</i> ; <i>sur-</i>)
<i>avair</i> <i>trair</i>	gi tratg, tratga (<i>at-</i> ; <i>dis-</i> ; <i>ex-</i> ; <i>re-</i> ; <i>s-</i> ; <i>sur-</i>)
<i>arder</i> <i>clauder</i> <i>coier</i> <i>encleger</i> <i>esser</i> <i>evader</i> <i>excluder</i> <i>metter</i>	ars, arsa claus, clausa (<i>sclauder</i>) cotg, cotga encletg, encletga (<i>sa perencleger</i>) stà, stada evas, evasa exclus, esclusa mess, messa (<i>ad-</i> ; <i>com-</i> ; <i>cumpro-</i> ; <i>dis-</i> ; <i>emper-</i> ; <i>e-</i> ; <i>inter-</i> ; <i>per-</i> ; <i>pre-</i> ; <i>o-</i> ; <i>read-</i> ; <i>re-</i> ; <i>s-</i> ; <i>scu-</i> ; <i>sutta-</i> ; <i>tra-</i> ; <i>trans-</i>)
<i>moler</i> <i>morder</i> <i>racogliar</i> <i>ruier</i> <i>rumper</i> <i>scriver</i> <i>smerscher</i> <i>suttaponer</i> <i>torrer</i>	mieut, mieuta mors, morsa racolt, raccolta ruis, ruisa rut, rutta (<i>cor-</i> ; <i>inter-</i> ; <i>ir-</i> ; <i>pro-</i>) scrit, scritta (<i>circum-</i> ; <i>de-</i> ; <i>in-</i> ; <i>per-</i> ; <i>pre-</i> ; <i>pro-</i> ; <i>rein-</i> ; <i>sutta-</i> ; <i>tran-</i>) smers, smersa suttapost, suttaposta tost, tosta
<i>avrir</i> <i>dir</i> <i>murir</i> <i>rir</i>	avert, averta ditg, ditga (<i>cuntra-</i> ; <i>des-</i> ; <i>dis-</i> ; <i>pre-</i> ; <i>s-</i>) mort, morta ris, risa (<i>surrir</i>)

2. Verbs ch'han in particip irregular current sper in particip regular

<i>stizzar</i>	stiz, stizza (sper <i>stizzà</i>)
<i>crair</i> <i>prevair</i> <i>vesair</i>	cret, cretta (sper <i>carti</i>) previs, prevista (sper <i>prevesi</i>) vis, visa (sper <i>vesi</i>) (<i>pre-</i> ; <i>re-</i> ; <i>sur-</i>)
<i>cumponer</i> <i>cumprander</i> <i>decider</i> <i>defender</i> <i>emprender</i> <i>entschaiver</i> <i>exponer</i> <i>fender</i>	cumpost, cumposta (sper <i>cumponi</i>) (<i>de-</i>) cumprais, cumpraisa (sper <i>cumprendi</i>) decis, decisa (sper <i>decidi</i>) (<i>cun-</i>) defais, defaisa (sper <i>defendi</i>) emprais, empraisa (sper <i>emprendi</i>) entschet, entschetta (sper <i>entschavi</i>) expost, exposta (sper <i>exponi</i>) fess, fessa (sper <i>fendi</i>) (<i>sfender</i>)

<i>includer</i>	<i>inclus, inclusa</i> (sper <i>includi</i>)
<i>interprender</i>	<i>interprais, interpraisa</i> (sper <i>interpretendi</i>)
<i>malencleger</i>	<i>malencletg, malencletga</i> (sper <i>malenclegi</i>) (<i>surencleger</i>)
<i>mulscher</i>	<i>mulsch, mulscha</i> (sper <i>mulschi</i>)
<i>perder</i>	<i>pers, persa</i> (sper <i>perdi</i>) (<i>sperder</i>)
<i>retschaiver</i>	<i>retschet, retschetta</i> (sper <i>retschavi</i>)
<i>scuder</i>	<i>scuss, scussa</i> (sper <i>scudi</i>)
<i>sponder</i>	<i>spons, sponsa</i> (sper <i>spundi</i>)
<i>surprender</i>	<i>surprais</i> (sper <i>surprendi</i>)
<i>suspender</i>	<i>suspais, suspaisa</i> (sper <i>suspendi</i>)
<i>volver</i>	<i>vieut, vieuta</i> (sper <i>vulvi</i>) (<i>re-; s-</i>)
<i>cuvrir</i>	<i>cuvert, cuverta</i> (sper <i>cuvri</i>) (<i>dis-; s-</i>)
<i>exaurir</i>	<i>exhaust, exhausta</i> (sper <i>exauri</i>)
<i>offrir</i>	<i>offert, offerta</i> (sper <i>offri</i>)

3. Verbs ch'han in particip irregular main current sper il particip regular

<i>distinguer</i>	<i>distinct, distincta</i> (sper <i>distingui</i>)
<i>exprimer</i>	<i>express, expressa</i> (sper <i>exprimi</i>)
<i>extender</i>	<i>extais, extaisa</i> (sper <i>extendi</i>)
<i>extinguer</i>	<i>extinct, extincta</i> (sper <i>extingui</i>)
<i>offender</i>	<i>offais, offaisa</i> (sper <i>offendi</i>)
<i>opponer</i>	<i>oppost, opposta</i> (sper <i>opponi</i>)
<i>persvader</i>	<i>persvas, persvasa</i> (sper <i>persvadi</i>)
<i>planscher</i>	<i>plant, planta</i> (sper <i>planschi</i>) (<i>cum-</i>)
<i>pretender</i>	<i>pretais, pretaisa</i> (sper <i>pretendi</i>)
<i>proponer</i>	<i>propost</i> (sper <i>proponi</i>)
<i>storscher</i>	<i>stort, storta</i> (sper <i>sturschi</i>)
<i>succeder</i>	<i>success, successa</i> (sper <i>succedi</i>)
<i>unscher</i>	<i>unsch, unscha</i> (sper <i>unschì</i>)
<i>suffrir</i>	<i>suffert, sufferta</i> (sper <i>suffri</i>)

3.2. Ils nomens

131 Nomens èn plets ch'han las suandantas particularitads grammaticalas:

- Els han in genus grammatical fix.
- Els pon per ordinari vegnir duvrads en il singular ed en il plural.

Remartgas:

Il term tecnic **nomen** vegn preferì a ‘substantiv’ per las suandantas raschuns:

- L’expressiun nomen è datiers dal term pronom. In pronom è in pled che po remplazzar in nomen.
- Las grammaticas d’auters linguatgs (tudestg, talian) na fan betg pli u mo darar diever dal pled substantiv.
- En la sintaxa vegn fatg diever dal term gruppa nominala.

Ils casus dal tudestg (latin, russ e da blers auters linguatgs) vegnan express en rumantsch – sco en la plipart dals auters linguatgs romans – cun agid da la posiziun sintactica e da preposiziuns. Consequentamain na vegn era betg fatg diever da las categorias “declinaziun” e “casus” en questa grammatica.

132 Mintga nomen ha in **genus grammatical** fix. En rumantsch datti **du** genus grammaticals:

masculin	<i>il mir</i>
feminin	<i>la paraid</i>

Tar ils nomens che cumenzan cun in vocal na sa lascha il genus betg eruir mo sin basa da l’artitgel en il singular, mabain be en il plural.

masculin	<i>l’auto</i>	ma	<i>ils autos</i>
feminin	<i>l’aua</i>	ma	<i>las auas</i>

133 Il genus grammatical na po per ordinari betg vegnir deducì da la **furma dal nomen**:

<i>il lom</i> , <i>il tom</i>	masculin	ma	<i>la fom</i>	feminin
-------------------------------	----------	----	---------------	---------

In indizi per il genus grammatical datti dentant per rumantsch. Plets che fineschan cun *-a*, p.ex. *la chasa*, *la media*, *la planta* euv., èn feminins en 97% dals cas.

Divers nomens pon esser tant masculins sco feminins. Il genus vegn damai distinguì mo tras l’artitgel.

<i>il collega</i>	<i>la collega</i>
<i>il battasenda</i>	<i>la battasenda</i>

Cun il genus midan tscherts nomens dentant savens era lur significaziun.

<i>la sien</i> (la sien d’enviern; jau hai sien)	<i>il sien</i> (in cupid, ina durmida)
<i>la part</i> (ina part da l’entir)	<i>il part</i> (la naschientscha)
<i>la mort</i> (la mort na spetga betg)	<i>il mort</i> (persuna masculina morta)
<i>la saiv</i> (la saiv enturn in curtin)	<i>il saiv</i> (il grass)

134 Il genus grammatical dal nomen determinescha dentant:

– la furma da l’artitgel

<i>il mir</i>	<i>la paraid</i>
<i>in mir</i>	<i>ina paraid</i>

– la furma da l’adjectiv attributiv e predicativ

<i>in grond mir</i>	<i>ina gronda paraid</i>
<i>Il mir è grond.</i>	<i>La paraid è gronda.</i>

– la furma dal pronom
Quel era nunsurmuntabel. *Quella era nunsurmuntabla.*

135 Ils nomens pon per ordinari vegnir duvrads en il **singular** ed en il **plural**.

il cudesch *ils cudeschs*
la scrittira *las scrittiras*

I dat dentant er nomens che pon vegnir duvrads mo en il singular u mo en il plural:

– mo singular: *la glieud, la said, la crappa, la fortuna, l'argient euv.*
– mo plural: *las vacanzas, las finanzas, ils geniturs, ils egliers euv.*

136 Il **plural regular** vegn furmà cun agiuntar la desinenza *-s* a la furma dal singular. Decisiva, schebain i vegn agiuntà in *-s* tar la furmaziun dal plural en il linguatg da scrittira, è la scripziun e betg la pronunzia.

il culm *ils culms*
la planta *las plantas*
l'erox *ils eroxs*
il piz *ils pizs*

Ils nomens che fineschan cun *-s* u cun *-ss* na survegnan en la lingua scritta nagin ulteriur *-s* en il plural.

il nas *ils nas*
l'urs *ils urs*
il pass *ils pass*

137 In pèr paucs nomens han in **plural irregular** en rumantsch grischun. L'indizi per in plural irregular d'in nomen è l'accent grav en la furma dal singular.

– singular sin -è	plural sin -els	dentant: <i>il <u>café</u>, ils <u>cafès</u></i> <i>il <u>comité</u>, ils <u>comités</u></i>
<i>il <u>chapè</u></i> <i>l'<u>utschè</u></i>	<i>ils <u>chapels</u></i> <i>ils <u>utschels</u></i>	
– singular sin -à	plural sin -ads	
<i>il <u>prà</u></i> <i>il <u>deputà</u></i>	<i>ils <u>prads</u></i> <i>ils <u>deputads</u></i>	
– singular sin -ì	plural sin -ids	
<i>il <u>vestgì</u></i> <i>l'<u>impedì</u></i>	<i>ils <u>vestgids</u></i> <i>ils <u>impèdids</u></i>	

Ils ultims dus plurals irregulars èn damai identics cun la furmaziun dals particips, p.ex. *bitschà* – *bitschads*, *currì* – *currids*. En il Pledari grond èn ils plurals irregulars inditgads.

138 In cas spezial è da la furmaziun dal plural è:

l'um *ils umens*

En tseherts contexts istorics pon ins er chattar *dunnauns* e *mattauns* sco furmas dal plural empè da *mattas* e *dunnas*.

Remartga:

Ultra dals cas inditgads en § 137 e 138 na datti naginas amplificaziuns e modificaziuns dal tschep. Questas irregularitads èn damai gulivadas en rumantsch grischun. Notai

p.ex.: *la savur - las savurs* (E *la savur - las savuors*); *la paraid - las paraids* (C *la pare - las pareis*); *il chavriel - ils chavriels* (S *il cavriel - ils cavreuls*), *ov - ovs* (S *iev - ovs*), *iert - ierts* (S *iert - orts*), *verm - verms* (S *viern - viarms*).

139 Il plural dals nomens cumponids sa drizza tenor lur scripziun.

1) Als nomens cumponids che vegnan scrits ensemen vegn l’-s dal plural agiuntà a la fin dal pled.

<i>il sgrattatschiel</i>	<i>ils sgrattatschiels</i>
<i>la viafier</i>	<i>las viafiers</i>
<i>il chaugross</i>	<i>ils chaugross</i>
<i>il dachasa</i>	<i>ils dachasas</i>

2) Tar ils nomens cumponids che vegnan scrits cun in stritg d’uniun stat l’-s dal plural suenter l’emprim pled.

<i>l’isch-chasa</i>	<i>ils ischs-chasa</i>
<i>la clav-chasa</i>	<i>las clavs-chasa</i>

3) Tar ils nomens cumponids che vegnan scrits en dus plects vegn l’s dal plural agiuntà a tuts dus plects.

<i>l’utschè cuader</i>	<i>ils utschels cuaders</i>
<i>la risch melna</i>	<i>las rischs melnas</i>

Remartga:

Per il pli vegnan dus nomens colliads cun ina preposiziun. Tar quels stat l’-s dal plural suenter l’emprim pled, sco en sintaxa normala.

<i>il chaun da chatscha</i>	<i>ils chauns da chatscha</i>
<i>la curuna da cudeschs</i>	<i>las curunas da cudeschs</i>

En cas da dubi davart il genus ed il plural d’in nomen dattan tant il Pledari grond sco la grammatica alfabetica indicaziuns supplementaras.

140 Insaquants nomens han sper la furma dal singular e dal plural anc ina furma cun la desinenza -a. Ils plects cun quella desinenza designeschan ina **quantitad nundeterminada**:

singular	plural	furma nundeterminada
<i>il mail</i>	<i>ils mails</i>	<i>la maila</i>
<i>il rom</i>	<i>ils roms</i>	<i>la roma</i>
<i>il crap</i>	<i>ils craps</i>	<i>la crappa</i>

La furma nundeterminada funcziuna sintacticamain sco in singular feminin:

La maila è madira.
Mia bratscha fa mal.

Damai che questas furmas pon vegnir fatgas be da paucs nomens, na tutga questa furma-ziun betg tar la morfologia grammaticala, mabain tar la derivaziun.

Remartga:

Damai che questa furma deriva dal neutrum plural latin vegn ella er numnada ‘plural collectiv’. Questa denominaziun è dentant puramain istorica.

141 La furmaziun da plects pussibilitescha era da furmar numerus nomens a partir dad autras spezias da plects, numnadamain da:

- verbs: *il fimar, il chantar* euv.
- adjectivs: *il pauper, il blau* euv.
- pronomes: *il mieu, ils blers* euv.

142 Tar ils nomens tutgan era ils **nums propriis**. Lezs vegnan scrits grond.

Ier è Claudia stada a Turitg.

Anna è stada en Frantscha.

Ils Bierts stattan a Scuol.

Giachen Caspar Muoth vegn da la Cadi.

3.3. Accumpagnaders e remplazzants

143 Accumpagnaders e remplazzants èn plets ch'han las sequentas particularitads grammaticalas:

- Els èn en general variabels tenor numerus e genus.
- Els sa drizzan en numerus e genus tenor il nomen ch'els accumpognan u remplazzan.

144 Accumpagnaders èn plets che stattan avant u sunter in nomen e sa drizzan en numerus e genus tenor quel.

Toni ha cumprà ina chamischa.

Igl aveva vairamain bellas chamischas en butia.

Urs vuleva cumprar chautschas cotschnas.

Ma sià mamma n'è betg stada d'accord cun questa idea.

In nomen ha savens plirs accumpagnaders:

En stizun avevi er ina bella blusa melna.

Martina avess gi gust da cumprar questa chara blusa.

Quai fiss stà insatge per ils chauds dis da stad!

Betg tut ils accumpagnaders pon dentant vegnir cumbinads in cun l'auter, ed er la successiun dals singuls accumpagnaders suonda tschertas reglas, cf. § 162.

145 Remplazzants èn plets che remplazzan in nomen u ina gruppa nominala. Els sa drizzan en numerus e genus tenor il nomen ch'els remplazzan.

Duri ha ina tschinta nova.

El ha cumprà quella en ina butia da tgirom.

146 Ils differents accumpagnaders e remplazzants han **differentas pussaivladads** da construcziun, posiziun e diever sintactic. I dat da quels che pon:

- star avant u sunter il nomen;
- vegnir cumbinads cun adverbs d'intensitad;
- vegnir cumbinads cun l'artitgel u auters accumpagnaders;
- star en emprima u segunda plazza avant il nomen;
- vegnir nominalisads (substantivads);
- star en funcziun predicativa;
- star en funcziun attributiva;
- vegnir duvrads absolut.

- 147 Las differentas pussaivladads da diever da las **differentas gruppas formalas u semanticas** dals accumpagnaders e remplazzants mussa la sequenta tabella:

Gruppa <i>exempels</i>	adjectivs <i>grond</i>	numerals <i>otgavel</i>	possessivs <i>mes</i>	demonstrativs <i>quel</i>	interrogativs <i>quant</i>	indefinitis <i>nagin</i>	artitgels <i>il</i>	pronomis <i>el</i>
Caracteristicas:								
(av. u) suenter il nomen	+	-	-	-	-	-	-	-
cumb. cun adv. d'intens.	+	-	-	-	-	-	-	-
cumbin. cun l'artitgel	+	+	-	-	-	-	-	-
en segunda piazza	+	+	-	-	-	-	-	-
nominalisaziun	+	+	+	-	-	-	-	-
diever predicativ	+	+	+	-	-	-	-	-
diever attributiv	+	+	+	+	+	+	+	-
diever absolut	-	-	-	+	+	+	-	+

- 148 Las differentas gruppas han per part **caracteristicas specificas**, per part er caracteristicas **communablas** cun autras gruppas.

- be ils **adjectivs** pon er star suenter il nomen (§ 213) e pon vegnir cumbinads cun in adverb d'intensidad (§ 229).

*El ha in grond **auto** blau.*

*El ha in **fitg** grond **auto**.*

- cun l'artitgel pon, sper ils adjectivs, er ils **numerals** vegnir cumbinads (§ 238). Cun quai stattan er els en segunda piazza avant il nomen (§ 162).

*Il **terz** di avain nus fatg ina tura pli gronda.*

*Ella ha gudagnà il turnier per la **quarta** giada.*

- ils **possessivs** pon, sco ils adjectivs ed ils numerals, er vegnir duvrads en funcziun predicativa (§ 186) e vegnir nominalisads (§ 187).

*Quest cudesch è **mes**.*

*Il **tieu** è vi sin curuna.*

- ils blers **demonstrativs, interrogativs ed indefinitis** pon vegnir duvrads en funcziun attributiva, pia sco accumpagnaders dal nomen, ed en funcziun absoluta, pia sco remplazzants dal nomen (§ 161).

*Quella **lavor** na fatsch jau betg gugent.*

Quel n'enconusch jau betg.

*Quants **onns** has?*

Quant has pajà per las tschareschas.

*I n'ha **naginas** **dunnas** en suprastanza.*

***Nagin** n'ha vulì far diever da la discussiun.*

- Mo en diever attributiv, damai sco accumpagnaders, pon ils **artitgels** vegnir duvrads (§ 150), e mo en diever absolut, damai sco remplazzants, ils **pronomis** (§ 159)

*Il **chaun** ha vis il **giat**.*

*Ella lava giu ed **el** sienta.*

149 Sin basa da lur characteristics pon ins sutclassifitgar ils accompagnaders e remplazzants en differenta moda e maniera. En questa grammatica vegnan els definids pragmaticamain e sutclassifitgads sequentamain.

- Ils accompagnaders ils pli frequents dal nomen èn ils **artitgels**. Els stattan adina **avant in nomen** u a l'entschatta d'ina grupp nominala ed han las suandantas furmas.

artitgel definit: *il chaun / l'asen; ils chauns / asens*

la chaura / l'auca; las chauras / aucas

artitgel indefinit: *in chaun / in asen; ina chaura / in'auca*

- Accompagnaders che stattan **sunter il nomen** èn adina **adjectivs** (cun excepziun dal pronom sez). I dat dentant er adjectivs che stattan avant il nomen. Accompagnaders che stattan **avant in nomen** ed èn **precedids d'in artitgel**, èn medemamain adina adjectivs.

in pullover blau

ina giuvna mamma

Remartga:

Damai ch'er ils numerals, che stattan adina avant il nomen, pon vegnir precedids d'in artitgel, vegnan els tractads ensemen cun ils adjectivs.

la segunda emna da scola

las trais emnas da vacanzas

- In dumber fitg restrenschi da plects variabls tenor genus e numerus po tant **accompagnar** il nomen sco er **remplazzar** quel. Sch'els accompognan il nomen, na po **l'artitgel betg star** avant els.

Quest cudesch è char.

Quest qua è pli bunmartgà.

**Il quest cudesch / *in quest cudesch è char.*

- In dumber anc pli restrenschi da plects po **be remplazzar** il nomen.

[la matta] Ella vegn da via giu.

Jau la ves per l'emprima giada.

Remartga:

Tut ils plects che pon **remplazzar** ina grupp nominala vegnan tractads ensemen **sco pronoms**, independentamain, sch'els pon er vegnir duvrads sco accompagnaders u be sco remplazzants. La glista cumpletta da quests plects è da chattar al § 160. Ils pronoms vegnan tractads en questa grammatica directamain suenter ils artitgels, perquai ch'els han pli bleras characteristics comunablas cun quels che cun ils adjectivs, sco che la matrix da § 147 demussa.

3.3.1. Ils artitgels

150 Ils artitgels han, ultra da las particularitads da tut ils accompagnaders e remplazzants (§ 143), las sequentas **caracteristicas** specificas:

- Els pon be accompagnar il nomen, ma èn ils accompagnaders ils pli frequents da quel.
- Els stattan adina avant il nomen u a l'entschatta d'ina grupp nominala. Els occupan damai l'emprima plazza en la grupp nominala.
- Els na pon betg vegnir cumbinads cun pronom en funcziun d'accompagnaders, bain dentant cun adjectivs.

151 Tenor lur funcziun semantica distinguan ins l'**artitgel definit** e l'**artitgel indefinit**:

l'artitgel definit *il chaun, ils vadels, la terra, las buttiglias*
 l'artitgel indefinit *in auto, ina flur*

152 La suandanta tabella mussa las furmas da l'**artitgel definit**:

	singular		plural	
	masculin	feminin	masculin	feminin
avant consonants	<i>il scolar</i> <i>il client</i>	<i>la scolara</i> <i>la clienta</i>	<i>ils scolars</i> <i>ils clients</i>	<i>las scolaras</i> <i>las clientas</i>
avant vocals	<i>l'ami</i> <i>l'actur</i>	<i>l'amia</i> <i>l'actura</i>	<i>ils amis</i> <i>ils acturs</i>	<i>las amias</i> <i>las acturas</i>
avant h	<i>l'hotelier</i> <i>il helicopter</i>	<i>l'hoteliera</i> <i>la halla</i>	<i>ils hoteliers</i> <i>ils helicopters</i>	<i>las hotelieras</i> <i>las hallas</i>

Avant *h-* dependa la furma da l'artitgel dal fatg, schebain il *h-* vegn pronunzià u betg.

Il locomotivist ha survejè l'ampla ed è siglì en l'auto. Ils passagiers blessads èn vegnids transportads en l'ospital cun il helicopter, ils auters han chattà albiert en l'hotel dal lieu. La polizia ha rapportà en las gasettas che tut la glieud saja vegnida salvada.

153 L'**artitgel indefinit** exista be en il singular. En il plural vegn la funcziun indefinita inditgada cun laschar davent l'artitgel definit.

	singular		plural	
	masculin	feminin	masculin	feminin
avant consonants	<i>in scolar</i> <i>in client</i>	<i>ina scolara</i> <i>ina clienta</i>	<i>scolars</i> <i>clients</i>	<i>scolaras</i> <i>clientas</i>
avant vocals	<i>in ami</i> <i>in actur</i>	<i>in'amia</i> <i>in'actura</i>	<i>amis</i> <i>acturs</i>	<i>amias</i> <i>acturas</i>
avant h	<i>in hotelier</i> <i>in helicopter</i>	<i>in'hoteliera</i> <i>ina halla</i>	<i>hoteliers</i> <i>helicopters</i>	<i>hotelieras</i> <i>hallas</i>

Remartga:

Ils plects *in, ina* han sper il diever sco artitgel indefinit anc in diever sco pronom indefinit (§ 205) ed adjectiv numeral definit (§ 242):

– pronom indefinit *Jau hai entupà in che vendeva quests cudeschs sin via.*

– adjectiv numeral definit *Jau hai cumprà be in cudesch.*

En quests dievers è *in* accentuà. Artitgels perencunter èn plects che n'èn betg accentuads.

- 154** Las preposiziuns *a* e *da* pon vegnir **colliadas cun las furmas da l'artitgel** definit masculin. Las suandantas cumbinaziuns vegnan adina scrittas ensemen:

	scripziun colliada
<i>da + il = dal</i>	<i>Ils mats han zuppà la tastga <u>dal</u> scolast. I dat bleras persunas che fan <u>dal</u> bun.</i>
<i>da + ils = dals</i>	<i>Insatgi ha engulà tut ils skis <u>dals</u> giasts. Jau sun stà tut surprais <u>dals</u> regals.</i>
<i>a + il = al</i>	<i>Nus stuessan puspè regalar insatge <u>al</u> vischin.</i>
<i>a + ils = als</i>	<i>Has ti gia telefonà <u>als</u> geniturs?</i>

Per las cumbinaziuns da preposiziuns e l'artitgel feminin *la/las* u l'artitgel apostrofà *l'* (masculin e feminin) vegn adina duvrà la scripziun separada:

<i><u>da la</u> polizia</i>	<i><u>da las</u> vulps</i>	<i><u>da l'</u>auto</i>
<i><u>a la</u> radunanza</i>	<i><u>a las</u> sis</i>	<i><u>a l'</u>amia</i>

En tut ils auters cas vegnan la preposiziun e l'artitgel scrits separadamain:

ir cun il tren, morder sin ils dents, guardar en il spievel, far insatge per ils scolars euv.

- 155** L'artitgel precischa, sch'il nomen vegn considerà sco enconuschent e determinà (artitgel definit) u sco nov ed indeterminà (artitgel indefinit). La distincziun daventa clera, sch'ins observa la differenza sin basa da l'entschatta d'ina fabla.

In luf ed ina nursa èn s'inscuntrads sper in flum. Il luf ha ditg a la nursa: [...] La nursa ha respundi: [...]

L'artitgel indefinit vegn duvrà, sch'il nomen è nov e n'è anc betg vegnì numnà avant en il text. L'artitgel definit vegn duvrà, sch'il nomen è gia vegnì numnà en il text ed è damai enconuschent.

- 156** L'artitgel definit vegn duvrà, sch'il nomen sa referescha ad insatge

– ch'è gia vegnì numnà avant en il text.

(Anna ha cumprà ier in velo nov.)

(Ier saira hai jau guardà in film.)

(Otto ha da pertgirar in giat.)

Ella dovrà il velo per ir a lavurar.

Il film è stà fitg interessant.

L'animal na vul dentant betg magliar.

– ch'è enconuschent or dal context.

Anna na va betg gugent a scola.

Ier sun jau stada a kino.

Otto ha già in accident sin via

La magistra è fitg severa.

Il film è stà fitg interessant.

Ils policists èn stads là en curt temp.

– ch'è enconuschent als interlocuturs (tant a quel che discurra sco era a quel che taidla).

Co ha tia nona superà l'operaziun?

Las elecziuns han lieu dumengia proxima.

– che designescha l'appartegnientscha.
Ella ha mal il chau. (= *ses chau*)
Nus avain pers las valischs. (= *nossas valischs*)

– ch'è unic.
Il papa ha visità la Svizra.
Nua è la staziun?
Il sulegl stgaurda fitg.

157 L'artitgel indefinit vegn duvrà, sch'il nomen sa referescha ad insatge nov che n'è anc betg vegnì numnà avant en il text (e che na fa er betg part dad enconuschientschas cuminaivlas).

Annina ha cumprà in velo nov.
Dumengia hai jau guardà in film.
Igl era ina giada in cont.

L'artitgel indefinit vegn avant be en il singular. Las furmas dal plural mancan. Duai in nomen esser indeterminà en il plural, vegn el duvrà senza artitgel.

	singular	plural
determinà:	<i><u>Il</u> mailer è plain flurs.</i>	<i><u>Ils</u> mailers èn plain flurs.</i>
indeterminà:	<i>En curtin hai <u>in</u> mailer.</i>	<i>En curtin hai mailers.</i>

L'artitgel indefinit po plinavant accompagnar be nomens dumbraivels, damai nomens ch'han era in plural. Tar ils auters manca l'artitgel indefinit er en il singular.

Per far betun dovr'ins cement, glera ed aua.
Vegetaris na mangian betg charn.
En il Rain è vegnì chattà aur.

158 Vaira savens vegnan nomens er duvrads **senza artitgel**. Quel manca p.ex.:

– davant nomens en in complement predicativ:

El è anc emprendist. (ma: *El è in bun emprendist.*)
El è vegnì elegì deputà.

– en bleras locuziuns che sa cumponan d'in verb e d'in nomen che furman ina unitad fitg stretga:

avoir tema, avoir raschun, dar peda, dar resposta, far daners, prender part euv.

– en bleras expressiuns cun preposiziun, senza u cun in verb:

avant tshaina, davos pigna, en scola, sin viadi euv.
ir a pè, dar en venter, esser en chasa, esser ord chadaina euv.
El lavura en fabrica. (ma: *El lavura en la fabrica da Domat.*)

– en blers proverbis e locuziuns:

Lunga oraziun, pitschna devoziun.
Munaida fa quaida.
lavurar di e notg, cun corp ed olma, esser be pel ed ossa euv.

– tranter dus nomens colliads cun ina preposiziun e resentids sco unitad:

cumpogn da viadi, chanaster da palpiri, medaglia d'aur euv.

– en inscripziuns, titels da cudeschs u da gasetta:

Entrada, Prefaziun, Pledari grond, Funtaunas euv.
Motociclist fa accident

3.3.2. Ils pronoms

- 159** Ils pronoms han, ultra da las particularitads da tut ils accumpagnaders e remplazzants (§ 143), las sequentas **caratteristiche specificas**:
- Els remplazzan il nomen u ina gruppa nominala, ma tshertins pon supplementarmain er accumpagnar quels.
 - Quels che accumpognan il nomen stattan avant il nomen u a l'entschatta da la gruppa nominala, cun excepziun dal pronom *sez*. Els occupan damai l'emprima piazza en la gruppa nominala, sco ils artitgels.
 - Els na pon betg vegnir cumbinads cun l'artitgel u cun auters pronoms en funcziun d'accumpagnaders.
- 160** Il dumber da pronoms è fitg limità. Els furman be ina pitschna part dal stgazi da pleds, vegnan dentant duvrads fitg savens. Tenor lur funcziun semantica pon ins classifitgar ils pronoms en **set sutgruppas**.

pronoms persunals			pronoms reflexivs		pronoms possessivs		
<i>jau</i>	<i>mai</i>	<i>ma, m'</i>	<i>ma, m'</i>	<i>mai</i>	<i>mes</i>	<i>mia</i>	<i>mias</i>
<i>ti</i>	<i>tai</i>	<i>ta, t'</i>	<i>ta, t'</i>	<i>tai</i>	<i>tes</i>	<i>tia</i>	<i>tias</i>
<i>nus</i>	<i>nus</i>	<i>ans</i>	<i>ans</i>	<i>nus</i>	<i>noss</i>	<i>nossa</i>	<i>nossas</i>
<i>vus</i>	<i>vus</i>	<i>as</i>	<i>as</i>	<i>vus</i>	<i>voss</i>	<i>vossa</i>	<i>vossas</i>
<i>el</i>	<i>el</i>	<i>al</i>	<i>sa, s'</i>	<i>sai</i>	<i>ses</i>		
<i>ella</i>	<i>ella</i>	<i>la, l'</i>				<i>sia</i>	<i>sias</i>
<i>i / igl</i>							
<i>els, i</i>	<i>els</i>	<i>als</i>	<i>sa, s'</i>	<i>sai</i>	<i>lur</i>		
<i>ellas, i</i>	<i>ellas</i>	<i>las</i>				<i>lur</i>	<i>lur</i>
pronoms demonstrativs		pronoms interrogativs		colliaziuns relativas			
<i>quest</i>	<i>sez</i>	<i>tgi</i>		<i>che</i>			
<i>quel</i>		<i>tge</i>		<i>il(s) qual(s), la(s) quala(s)</i>			
<i>tshel</i>		<i>tgenin</i>					
<i>lez</i>		<i>qual</i>					
<i>tal</i>		<i>quant</i>					
pronoms indefinits				artitgels			
<i>intgins</i>	<i>scadin</i>	<i>nagut</i>	definitis				
<i>insaquants</i>	<i>finadin</i>	<i>insatgi</i>	<i>il, l', la, l'</i>				
<i>varsaquants</i>	<i>nagin</i>	<i>insatge</i>	<i>ils, las</i>				
<i>plirs</i>	<i>mintga, mintgin</i>	<i>in, ina</i>	indefinitis				
<i>inqual, inqualin</i>	<i>tshert, tshertins</i>	<i>ins</i>	<i>in, ina</i>				
<i>insaqal</i>	<i>tut</i>	<i>i</i>					

En intginas sutgruppas èn las furmas formalmain identicas cun quellas dad autras sutgruppas. Quellas èn marcadadas cun in fund grisch en la tabella.

- 161** Ils blers pronoms pon **remplazzar** in nomen u ina gruppa nominala. Bliers pon vegnir duvrads be en quella funcziun, uschia ils pronoms persunals ed ils pronoms reflexivs, ma er differents pronoms d'autra significaziun, cunzunt invariabels.

Nus pudain ir a chasa.

L'onda s'allegra da nossa visita.

Quest scolar n'ha fatg nagut.

La magistra ans ha gidà.

Jau lavur per mai.

Tgi è stà qua?

Ils pronoms demonstrativs, interrogativs ed indefinits pon dentant per ordinari vegnir duvrads tant sco **accumpagnaders** che sco **remplazzants**.

accumpagnaders

Quella giacca è bella.

Quala giacca plascha a tai?

Nagina giacca ma plascha.

remplazzants

Ma quella ma plascha anc meglier.

Quala cumpras?

Jau na cumprel nagina.

- 162** En funcziun d'**accumpagnaders** stattan ils pronoms a l'entschatta d'ina grupp nominala ed occupan l'emprima piazza en quella, sco ils artitgels. Per ordinari n'èn dentant betg tut las plazzas occupadas avant il nomen. Per eruir la piazza da l'accumpagnader, pon ins empruvar dad intercalar in adjectiv avant il nomen. Sche quai è pussaivel, sa tracti d'in artitgel u pronom.

La successiun dals accumpagnaders en la grupp nominala			
avant il nomen		nomen	sunter il nomen
1. piazza	2. piazza		
artitgel u pronom	adjectiv	nomen	adjectiv
pronom possessiv	adjectiv		adjectiv
<i>mes</i>	-	<i>cudesch</i>	<i>nov</i>
<i>mias</i>	<i>bellas</i>	<i>colurs</i>	
pronom demonstrativ			
<i>quels</i>	-	<i>chalzers</i>	<i>cotschens</i>
<i>quest</i>	<i>grond</i>	<i>regal</i>	
[<i>il</i>]	-	<i>mattatsch</i>	<i>sez (pronom)</i>
pronom interrogativ			
<i>tge</i>	-	<i>istorgias</i>	
<i>quantas</i>	<i>lungas</i>	<i>sairas</i>	
pronom indefinit			
<i>intgins</i>	-	<i>scolars</i>	<i>gronds</i>
<i>tantas</i>	<i>bunas</i>	<i>turtas</i>	
artitgel			
<i>il</i>	-	<i>mat</i>	
<i>ina</i>	<i>prudenta</i>	<i>decisiun</i>	
-	<i>pitschens</i>	<i>dissegns</i>	<i>colurads</i>

3.3.2.1. Ils pronoms persunals

- 163** Ils pronoms persunals pon vegnir duvrads be sco remplazzants. Tut tenor lur funcziun sintactica sco **subject** u sco **object** han els per part furmas differentas. Ins distingua per quai.

– pronoms (persunals) subjects

Ella ha vistas tut cotschnas.

Va a chasa, ti es malsauna!

– pronoms (persunals) objects

La mamma fa segiramain in té per tai.

Quel fa lura puspè vegnir sauna mai.

164 La suandanta tabella mussa las **furmas dals pronom subjects**.

	singular	plural
1. persuna	<i>jau</i>	<i>mus</i>
2. persuna	<i>ti</i>	<i>vus</i>
3. persuna	<i>el</i> <i>ella</i> <i>i (igl avant vocal)</i>	<i>els</i> <i>ellas</i> <i>i (invariabel)</i>

165 Els inditgeschan las suandantas **persunas grammaticalas**.

<i>jau; nus</i>	l'emprima persuna: quella che discurra	<i>jau legel</i> <i>nus currin</i>
<i>ti; vus</i>	la segunda persuna: quella che vegn pledentada	<i>ti lavuras</i> <i>vus quintaiss</i>
<i>el, ella;</i> <i>els, ellas,</i> <i>i (invar.)</i>	la terza persuna: quella da la quala ins discurra	<i>el/ella chanta</i> <i>els/ellas rin</i> <i>i mangian</i>

Tuttas trais personas vegnan avant tant en il singular sco en il plural. La terza persuna è plinavant era variabla tenor il genus.

166 Il pronom ***i/igl*** (3. sg.) ed il pronom ***i*** (3. pl.)

– Ultra dals pronom *el/ella* exista per la 3. pers. sg. anc in pronom senza referenza ad in genus, numnadamain *i (igl avant vocal)*.

I plova. Igl è bel.

Igl è succedì ina disgrazia.

– Il pronom *i* en la 3. pl. po remplazzar tant il pronom *els* sco il pronom *ellas*.

Ils uffants organisieschan in martgà. I vulan rimnar raps.

Las dunnas organisieschan in martgà. I vulan rimnar raps.

Sch'il pronom vegn dentant accumpagnà d'in adjectiv, vegn quel accordà:

Vuls ti empustar in pèr fotografias? I èn fitg bellas.

Vuls ti empustar in pèr cudeschs? I èn fitg bels.

– Il pronom *i* da la 3. pl. po er vegnir duvrà sco pronom indefinit. En quest diever correspunda el al pronom indefinit *ins* (§ 205).

I din che ti veglias partir per l'America.

Ins di che ti veglias partir per l'America.

167 Per exprimer la **furma da curtaschia** dovr'ins la 2. persuna plural *Vus*. La 2. persuna plural vegn era duvrada, cur ch'ins s'adressescha be ad ina singula persuna. En la lingua scritta vegn questa furma da curtaschia usualmain scritta grond. Quai vala er per la furma nunaccentuada *As* ed il pronom possessiv *Voss* (§ 184).

Stimà sar Pult, - Jau As engraziel per Voss agid.

Stimadas damas, - Jau engraziel a Vus per Vossa atenziun.

- 168** Suenten il verb datti er **furmas scursanidas dal pronom subject**. Quellas vegnan agiuntadas al verb. En la 2. persuna po il pronom personal subject mancar cumplettaimain. Il diever da questas furmas è dentant restrenschì. En texts neutrals duessan ellas vegnir evitadas.

<i>Damaun vom <u>jau</u> en vacanzas.</i>	jau	→	-a	<i>Damaun vom<u>a</u> en vacanzas.</i>
<i>Suenten kino vegns <u>ti</u> a chasa.</i>	ti	→	Ø	<i>Suenten kino vegns a chasa.</i>
<i>Tge ha <u>el</u> fatg?</i>	el	→	'l	<i>Tge ha 'l fatg?</i>
<i>Cura va <u>ella</u> a scola?</i>	ella	→	'la	<i>Cura va 'la a scola?</i>
<i>I <u>naiva</u> l'entir di.</i>	i	→	-i	<i>L'entir di <u>naiv</u>i.</i>
<i>Damaun savain <u>nus</u> la vardad.</i>	nus	→	-sa	<i>Damaun savain<u>sa</u> la vardad.</i>
<i>Pertge na gidais <u>vus</u> betg el?</i>	vus	→	Ø	<i>Pertge na gidais betg el?</i>
<i>Oz dorman <u>els/ellas</u> anc.</i>	els/ellas	→	-i	<i>Oz dorman<u>i</u> anc.</i>

Remartgas:

- La furma scursanida da l'1. pers. sg. (-a) na po betg star, sch'il verb ha la desinenza -el.
Oz diregel jau l'emprima chanzun. betg: *oz diregela (...)
- Sch'il pronom subject da la 3. pers. sg. (el, ella) stat suenter in verb che terminescha cun in consonant, na dovr'ins betg la furma scursanida.
Oz vegn el. *Oz vegn ella.*
- Las furmas scursanidas dal pronom *i/igl* suenter verbs auxiliars e modals èn per part irregularas. Questas furmas èn inditgadas en la glista § 212.

- 169** Ils pronoms objects pon star a l'intern da la frasa en differentas posiziuns. La posiziun ha er consequenzas per la furma, uschia ch'ins distingua pronoms objects accentuads e pronoms objects nunaccentuads. Ils **pronoms objects accentuads** stattan suenter il verb per propi, ils **pronoms objects nunaccentuads** avant la furma verbala finita.

pronom object accentuà	<i>Jau ves <u>tai</u> il pli tard damaun.</i>
pronom object nunaccentuà	<i>Jau <u>ta</u> ves il pli tard damaun.</i>

- 170** Las furmas dals **pronoms objects accentuads** èn las sequentas:

	singular	plural
1. persuna	<i>mai</i>	<i>nus</i>
2. persuna	<i>tai</i>	<i>vus</i>
3. persuna	<i>el, ella</i>	<i>els, ellas</i>

Remartga:

Las furmas *i/igl* (3.sg.) ed *i* (3.pl.) na pon betg star sco object.

- 171** Ils pronoms objects accentuads pon avoir la **funcziun** d'in object direct ubain far part d'in object preposiziunal.

object direct	<i>Jau ves <u>ella</u>.</i>
object preposiziunal	<i>Jau dun in matg flurs <u>ad ella</u>.</i>
	<i>Jau cumprel in cudesch <u>per ella</u>.</i>

Remartga:

L'object ch'inditga ina persuna u tschertas creatiras vegn furmà en ladin cun la preposiziun *a*. En rumantsch grischun scroda l'*a* en tals cas.

E *Eu vez **ad** ella.* RG *Jau ves ella.*

- 172 Il pronom object accentuà **stat suenter** il verb per propi. Tranter verb e pronom object pon dentant er star adverbs u, en cas d'inversiun, il pronom subject.

Jau ves ella damaun.
Jau na ves betg ella damaun.
Damaun ves jau ella.

Ils pronom objects han la successiun: pronom object direct + object preposiziunal

Prenda ils pitschens cun tai! → *Prenda els cun tai!*
Ti has dà il cudesch a Maria. → *Ti has dà el ad ella.*
Nus avain fatg ir la polizia cun l'um. → *Nus avain fatg ir ella cun el.*

- 173 Las furmas dals **pronom objects nunaccentuads** che correspundan a la furmas dals pronom objects accentuads èn las suandantas:

	singular		plural	
	pronom objects accentuads	pronom objects nunaccentuads	pronom objects accentuads	pronom objects nunaccentuads
1. persuna	<i>mai</i>	<i>ma (m' av. voc.)</i>	<i>nus</i>	<i>ans</i>
2. persuna	<i>tai</i>	<i>ta (t' avant voc.)</i>	<i>vus</i>	<i>as</i>
3. persuna	<i>el</i>	<i>al</i>	<i>els</i>	<i>als</i>
	<i>ellas</i>	<i>la (l' avant voc.)</i>	<i>ellas</i>	<i>las</i>

Ils pronom objects nunaccentuads remplazzan per ordinari in object direct, pon dentant er remplazzar ils blers objects preposiziunals ch'èn furmads cun la preposiziun *a*. La preposiziun *a* da l'object preposiziunal accentuà svanescha, sch'el vegn nunaccentuà.

object preposiziunal accentuà pronom object nunaccentuà
El ha vis vus ier saira. *El as ha vis ier saira.*
Anna vul dar in cudesch ad ella. *Anna la vul dar in cudesch.*

- 174 Il pronom object nunaccentuà stat per ordinari **avant la furma finita** dal verb.

El ma salida.
Ella ans scriveva mintg'emna ina brev.
Ella na m'ha betg envidà a tschaina.
El ta vegn a gidar, sche ti has da basegn.

Tar ils verbs modals po il pronom object nunaccentuà era star avant la furma infinitiva (infinitiv).

Ti al pos fidar. ubain *Ti pos al fidar.*
El na ma vul betg dar il cudesch. ubain *El na vul betg ma dar il cudesch.*

- 175 Cura ch'il pronom object nunaccentuà stat avant la furma finita dal verb, stat **la particla da negaziun** (*na, n'*) immediat avant il pronom, la particla *betg* directamain suenter la furma finita dal verb.

El na ma scriva betg ina charta.
Jau n'al dun betg il cudesch.
El na ma vegn betg a gidar.
El na ma vul betg dar il cudesch.
Na ma scriva betg!

Cura ch'il pronom object nunaccentuà stat avant la furma infinita (l'infinitiv), mettan ins la particla da negaziun (*na, n'*) avant la furma finita, la particla *betg* sunter la furma finita:

Nus na stuain betg las emprender.
El n'ha betg vulì ma dar il cudesch.

- 176** En il perfect po il particip s'**accorder** en genus e numerus cun il pronom object nunaccentuà ch'al preceda, sch'il pronom object rempiazza in object direct. Quest accord è dentant facultativ.

furmas senza accord	furmas cun accord
<i>El l'ha envidà.</i>	<i>El l'ha envidada.</i>
<i>El ans ha envidà.</i>	<i>El <u>ans</u> ha envid<u>ads</u>.</i>

- 177** Damai ch'il pronom object nunaccentuà po er remplazzar in object preposiziunal cun la preposiziun *a*, poi er dar che **dus pronomns nunaccentuads** stattan avant la furma verbala finita. Las cumbinaziuns pussaivlas èn dentant limitadas a:

ma u ta + al / la / als / las (3. sg. e pl.)

La successiun è fixa; *ma u ta* stattan adina avant ils pronomns objects directs da la 3. persuna *al, la; als, las*:

<i>Ti das <u>il cudesch a mai</u>.</i>	→	<i>Ti <u>m'al</u> das.</i>
<i>Els tramettan <u>las fotografias a tai</u>.</i>	→	<i>Els <u>ta las</u> tramettan.</i>

Savens vegnan cumbinaziuns da dus pronomns evitadas cun remplazzar in dals dus pronomns objects nunaccentuads tras il pronom object accentuà correspondent. Per regla vegn l'object preposiziunal duvrà en la furma accentuada.

<i>Ti <u>m'al</u> das.</i>	→	<i>Ti <u>al</u> das <u>a mai</u>.</i>
<i>Els <u>ta las</u> tramettan.</i>	→	<i>Els <u>las</u> tramettan <u>a tai</u>.</i>

3.3.2.2. Ils pronomns reflexivs

- 178** Ils pronomns reflexivs pon medemamain vegnir duvrads mo sco remplazzants. Els sa refereschan per il pli al subject da la frasa e vegnan er duvrads per furmar ils verbs reflexivs.

Las **furmas** èn per gronda part identicas cun quellas dals pronomns persunals objects (§ 170, 173). In'atgna furma ha sulettamain la 3. persuna singular e plural: *sa, sai*. Tuttina sco tar ils pronomns persunals datti er tar ils pronomns reflexivs tant furmas nunaccentuadas sco furmas accentuadas. Las furmas nunaccentuadas èn dentant pli frequentas.

pronom nunaccentuà	<i>El <u>sa</u> lava ils mauns.</i>
pronom accentuà	<i>El <u>discurra</u> adina be da <u>sai</u>.</i>

- 179** Las **furmas nunaccentuadas** dal pronom reflexiv èn las sequentas:

furmas	avant consonant	avant vocal
<i><u>ma</u> (m' avant voc.)</i>	<i>Jau <u>ma</u> lav ils mauns.</i>	<i>Jau <u>m'</u>engasch fitg per quai.</i>
<i><u>ta</u> (t' avant voc.)</i>	<i>Ti <u>ta</u> lavas ils mauns.</i>	<i>Ti <u>t'</u>engaschas fitg per quai.</i>
<i><u>sa</u> (s' avant voc.)</i>	<i>El/Ella <u>sa</u> lava ils mauns.</i>	<i>El/Ella <u>s'</u>engascha fitg per quai.</i>
<i><u>ans</u></i>	<i>Nus <u>ans</u> lavain ils mauns.</i>	<i>Nus <u>ans</u> engaschain fitg per quai.</i>
<i><u>as</u></i>	<i>Vus <u>as</u> lavais ils mauns.</i>	<i>Vus <u>as</u> engaschais fitg per quai.</i>
<i><u>sa</u> (s' avant voc.)</i>	<i>Els/Ellas <u>sa</u> lavan ils mauns.</i>	<i>Ellas <u>s'</u>engaschan fitg per quai.</i>

184 A mintga **pronom personal** (*jau, ti, el* euv., § 164) corresponda in **pronom possessiv**.

	pronom personal	pronom possessiv
1. persuna	<i>jau</i> <i>nus</i>	<i>mes</i> <i>noss</i>
2. persuna	<i>ti</i> <i>vus/Vus</i>	<i>tes</i> <i>voss/Voss</i>
3. persuna	<i>el/ella</i> <i>els/ellas</i>	<i>ses</i> <i>lur</i>

Il pronom possessiv *Voss* corresponda a la furma da curtaschia *Vus* (§ 166), che vegn scritta grond.

185 La **furma** dals pronom possessiv en funcziun d'accompagnaders sa drizza en la persuna tenor il "possessur" e s'accorda en genus e numerus cun il nomen ch'els accompognan. Sco accompagnaders vegnan els adina duvrads senza artitgel.

"possessur"	possess			
	sg. masc.	sg. fem.	pl. masc.	pl. fem.
1. pers. sg.	<i>mes cudesch</i>	<i>mia mappa</i>	<i>mes cudeschs</i>	<i>mias mappas</i>
2. pers. sg.	<i>tes cudesch</i>	<i>tia mappa</i>	<i>tes cudeschs</i>	<i>tias mappas</i>
3. pers. sg.	<i>ses cudesch</i>	<i>sia mappa</i>	<i>ses cudeschs</i>	<i>sias mappas</i>
1. pers. pl.	<i>noss cudesch</i>	<i>nossa mappa</i>	<i>noss cudeschs</i>	<i>nossas mappas</i>
2. pers. pl.	<i>voss cudesch</i>	<i>vossa mappa</i>	<i>voss cudeschs</i>	<i>vossas mappas</i>
3. pers. pl.	<i>lur cudesch</i>	<i>lur mappa</i>	<i>lur cudeschs</i>	<i>lur mappas</i>

Remartgas:

– Il "possessur" po er esser in'otra persuna ch'il subject:

Jau vend ses auto. (subject: *jau* – possessur: *el*)

– Il pronom possessiv da la 3. pl. *lur* resta invariabel.

186 Ils pronom possessiv han ultra dal diever sco accompagnaders era in **diever predicativ**. En quest diever sumeglian els ils adjectiv. I na dat dentant nagina differenza tranter la furma sco accompagnader e quella en diever predicativ en rg.

en diever attributiv

Mes cudesch è bel.

Mia mappa è bella.

Mes cudeschs èn bels.

Mias mappas en bellas.

en diever predicativ

Quest cudesch è mes.

Questa mappa è mia.

Quests cudeschs èn mes.

Questas mappas èn mias.

Per exprimer il possess da la 3. persuna plural preferesch'ins il diever sco accompagnader ubain la construcziun cun il pronom personal.

**Quest cudesch è lur.* → *Quai è lur cudesch.* ubain

→ *Quest cudesch è dad els.*

187 Ils pronom possessiv pon vegnir **nominalisads** (substantivads). En quest diever sa mida la furma da la 1., 2. e 3. persuna sg. masc. Il pronom possessiv nominalisà remplazza in nomen u ina grappa nominala ch'èn gia stads numnads en il text u en la frasa. El sa drizza en genus e numerus tenor il nomen.

	sg. masc.	sg. fem.	pl. masc.	pl. fem.
1. pers. sg.	<i>il mieu</i>	<i>la mia</i>	<i>ils mes</i>	<i>las tias</i>
2. pers. sg.	<i>il tieu</i>	<i>la tia</i>	<i>ils tes</i>	<i>las mias</i>
3. pers. sg.	<i>il sieu</i>	<i>la sia</i>	<i>ils ses</i>	<i>las sias</i>
1. pers. pl.	<i>il noss</i>	<i>la nossa</i>	<i>ils noss</i>	<i>las nossas</i>
2. pers. pl.	<i>il voss</i>	<i>la vossa</i>	<i>ils voss</i>	<i>las vossas</i>
3 pers. pl.	<i>il lur</i>	<i>la lur</i>	<i>ils lur</i>	<i>las lur</i>

Quai è mes parasol, nua è il tieu?

Tes chalzers èn loms, ils mes èn memia dirs.

Ils pronomi possessivs nominalisads pon era sa referir a persunas u chaussas che na vegnan betg numnadas, sche quellas èn enconuschentas dal context social.

Salida ils tes.

El fa il sieu.

3.3.2.4. Ils pronomi demonstrativs

- 188** Ils pronomi demonstrativs inditgeschan ina relaziun da vischinanza u distanza en il spazi, en il temp u en il rapport visavi il pledader.

Questa part è buna, quella là stos anc surlavurar in pau, ma tschai stos far da nov.

Ils blers pronomi demonstrativs pon vegnir duvrads sco accumpagnaders e sco remplazzants, ma insaquant pon vegnir duvrads be en ina moda e maniera.

- 189** Ina survista dals **differentes dievers** dals pronomi demonstrativs dat la suandanta tabella.

sco accumpagnaders e remplazzants	
<i>quest(s), questa(s)</i> <i>quel(s), quella(s)</i> <i>tschel(s), tschella(s)</i> <i>lez(s), lezza(s)</i> <i>tal(s), tala(s)</i>	<p>sco accumpagnaders: <i>Quest cudesch è propi bel.</i> <i>Quella dunna è sa revegnida stupent.</i> <i>Tschellas istorgias m'han plaschè meglier.</i> <i>Da lezs temps pudevan ins anc giugar sin via.</i> <i>Tals servetschs n'emblid'ins betg uschè svel.</i></p> <p>sco remplazzants: <i>Quest qua plascha meglier a mai.</i> <i>Quels (= ils giasts) vegnan anc a sa smirvegliar.</i> <i>Quellas chautschas èn pli bellas che tschellas.</i> <i>La mamma, tge vegn lezza a dir?</i> <i>L'idea sco tala ma plascha bain.</i></p>
be sco accumpagnader	
<i>sez(s), sezza(s)</i>	<i>Il president sez m'ha ditg quai.</i>
be sco remplazzants	
<i>quai invar.</i> <i>tschai invar.</i> <i>gliez invar.</i>	<i>Quai n'è betg vair.</i> <i>Tschai pos tegnair per tai.</i> <i>Gliez na crai jau mai.</i>

- 190** Ils pronoms demonstrativs **quest** e **quel** pon vegnir duvrads sco accompagnaders e sco remplazzants. Cun il pronom demonstrativ **quest** po il pledader menziunar ina persuna u chaussa ch'al stat datiers en spazi e temp. L'adjectiv **quel** inditgescha en general insatgi u insatge ch'è pli dalunsch dal pledader.

*Questa saira giain nus a teater. Jau n'emblid mai quella saira.
Per questa giada sun jau d'accord. Sas anc quella giada che nus essan idas...*

Per accentuar la posiziun – vischinanza ubain distanza – pon ins plinavant agiuntar ils adverbs *qua* e *là*:

Prenda quest cudesch qua e betg quel là.

La furma senza referenza ad in genus, **quai**, po vegnir duvrada be sco remplazzant e surpiglia lura tant la funcziun dal pronom **quest** sco quella da **quel**.

Has ti vis quai? Quai è il chaun da Mario.

Remartga:

Ils accompagnaders che correspundan a S: *quei um, tschei di* èn *quel (quest)* e *tschel: quel um, quest um, tschel di*.

- 191** Il pronom demonstrativ **tschel** po vegnir duvrà sco accompagnader e sco remplazzant. El stat savens en opposiziun cun **quest** u **quel**.

*Quest chaun è bun per ir a chatscha, tschel è plitost in chaun da guardia.
Quella ves jau, tschella betg.*

La furma senza referenza ad in genus, **tschai**, po vegnir duvrada be sco remplazzant.

*Tschai ston els decider sezs.
Quai vi jau far ussa, tschai lasch jau fin damaun.*

- 192** Il pronom demonstrativ **lez** po vegnir duvrà sco accompagnader e sco remplazzant. Fitg savens pon ins remplazzar il pronom demonstrativ **lez** cun **quel**.

*E la mamma, tge vegn lezza a dir? E la mamma, tge vegn quella a dir?
Las mattas, lezzas èn idas cun patinas. Las mattas, quellas èn idas cun patinas.*

La furma senza referenza ad in genus, **gliez**, po vegnir duvrada be sco remplazzant.

*Gliez lain nus alura anc guardar.
Gliez na crai jau mai.*

Remartga: En E fan ins diever da *quai* en tals cas.

- 193** **tal** è in cas da cunfin tranter pronom ed adjectiv. El po vegnir cumbinà cun l'artitgel indefinit *in, ina*, sco ils adjectivs.

*Tge far en in tal cas?
In tal chattas ti dapertut.*

tal po dentant er vegnir duvrà sco remplazzant, sco ils pronoms. Current è ozendi be il diever en cumbinaziun cun *sco* u cun *qual*.

*Il resultat sco tal na po betg vegnir contestà.
Quai ston ins prender tal e qual.
Giain en la citad tar tal e tal e schai ad el: (Mt.26,18).*

Il pronom *tal* vegn savens remplazzà cun *da quels/da quellas* u *da quests/da questas*.

Talas tuppadads n'hai jau anc mai fatg. → Da quellas tuppadads...

- 194** Il pled **sez** sa referescha per ordinari ad in pronom u ad in nomen e rinforza **quel**. El sa drizza er en persuna, genus e numerus tenor il pled, sin il qual el sa referescha. En ses

diever sa distingua el dals auters pronom demonstrativs. Uschia stat el p.ex. sunter il pled, sin il qual el sa referescha, ed el vegn cumbinà il pli savens cun ils pronom persu-nals.

Jau mezza hai scrit quai. *Tai tez n'ha ella betg vis.*
Jau vi discutir quai cun vus sezs. *Il president sez m'ha ditg quai.*

195 Las **furmas** dal pronom demonstrativ *sez* èn las sequentas:

	pron. personal subject		pron. personal object	
	sg. masc.	sg. fem.	pl. masc.	pl. fem.
persona				
1. pers. sg.	<i>jau mez</i>	<i>jau mezza</i>	<i>mai mez</i>	<i>mai mezza</i>
2. pers. sg.	<i>ti tez</i>	<i>ti tezza</i>	<i>tai tez</i>	<i>tai tezza</i>
3. pers. sg.	<i>el sez</i>	<i>ella sezza</i>	<i>el sez</i>	<i>ella sezza</i>
1. pers. pl.	<i>nus sezs</i>	<i>nus sezzas</i>	<i>nus sezs</i>	<i>nus sezzas</i>
2. pers. pl.	<i>vus sezs</i>	<i>vus sezzas</i>	<i>vus sezs</i>	<i>vus sezzas</i>
3. pers. pl.	<i>els sezs</i>	<i>ellas sezzas</i>	<i>els sezs</i>	<i>ellas sezzas</i>

Las furmas èn damai las medemas sunter il pronom personal subject sco sunter il pronom personal object:

Remartga:

Sch'il pronom object sa referescha al subject, sa tracti d'ina relaziun reflexiva. En quel cas han las furmas dal singular e da la 3. plural in'otra furma, vesair § 180.

pronom personal object	pronom reflexiv accentuà
<i>Jau <u>dun</u> quai a tai <u>tez</u>.</i>	<i>Tegna quai per <u>tatez</u>.</i>
<i>Ella <u>sezza</u> n'hai jau betg vis.</i>	<i>Ella pensa adina be a <u>sasezza</u>.</i>

196 Savens vegnan ils pronom demonstrativs duvrads cun la **subjuncziun** *che* ed introduceschan alura ina proposiziun subordinada.

Quai che ti dis, na constat betg.
Quel che ti has vis, è mes frar.
Tschel, che steva dasperas, era in ami.

3.3.2.5. Ils pronom interrogativs

197 Ils **pronom interrogativs** vegnan per il pli duvrads per far dumondas. Els pon vegnir duvrads sco accumpagnaders e/u sco remplazzants.

diever sco accumpagnader	diever sco remplazzant
	<i><u>Tgi</u> vegn cun mai?</i>
	<i><u>Tge</u> è quai?</i> <i><u>Tge</u> fas ti qua?</i>
<i><u>Tge</u> chaunun che ti has!</i> <i><u>Tge</u> cudeschs legiais vus?</i>	<i><u>Tgenin</u> è il tieu?</i> <i><u>Vuls</u> ti propi savair <u>tgenins</u>?</i>
<i><u>Qual</u> pullover cumpras ti?</i>	<i><u>Qual</u> ta plascha il meglier?</i>
<i><u>Quantas</u> abitaziuns stos ti nettegiar?</i>	<i><u>Quant</u> ditg dura quai?</i>

- 198** Ils pronoms interrogativs introduceschan usualmain frsas interrogativas directas u indirectas (§ 12). Els pon dentant er vegnir duvrads per furmar frsas affectivas exclamativas (§ 13).

frasa interrogativa directa	frasa affectiva exclamativa
<i><u>Tgi</u> ha telefonà?</i>	<i><u>Tgi</u> faschess er talas tuppadas!</i>
<i><u>Tge</u> pullover duai jau trair en?</i>	<i><u>Tge</u> bel pullover che ti has!</i>
<i>En <u>tge</u> chasa abitais vus?</i>	<i>En <u>tge</u> bella chasa che vus abitais!</i>

- 199** Il pronom interrogativ **tgi** po vegnir duvrà be sco remplazzant. El stat damai adina senza in nomen ed è invariabel. Cun il pronom **tgi** dumondan ins suenter persunas.

<i><u>Tgi</u> ha gudagnà la cursa?</i>	<i>Rico.</i>
<i><u>Tgi</u> ha scrit questa brev?</i>	<i>Mia amia.</i>
<i>Cun <u>tgi</u> faschais quest viadi?</i>	<i>Cun noss vischins.</i>

- 200** Cun il pronom interrogativ **tge**, duvrà sco remplazzant, dumondan ins suenter chaussas u activitads.

<i><u>Tge</u> è crudà per terra?</i>	<i>In taglier.</i>
<i>Per <u>tge</u> è ella sa decisa?</i>	<i>Per la rassa blaua.</i>
<i><u>Tge</u> fas ti qua?</i>	<i>Jau bogn las flurs.</i>
<i><u>Tge</u> vuls ti far damaun?</i>	<i>Jau vuless ir a far bogn.</i>

- 201** Cun il pronom interrogativ **tge**, duvrà sco accompagnader, pon ins dumandar suenter persunas e chaussas. Sco remplazzant fan ins diever da las furmas *tgenin(s)*, *tgenina(s)* en quel cas.

diever sco accompagnader	diever sco remplazzant
<i><u>Tge</u> velo ta plascha?</i>	<i><u>Tgenin</u> ta plascha?</i>
<i>En <u>tge</u> chasa stas ti?</i>	<i>En <u>tgenina</u> stas ti?</i>
<i><u>Tge</u> cudeschs legiais vus?</i>	<i>Vuls ti propi savair <u>tgenins</u>?</i>
<i><u>Tge</u> vacanzas t'han plaschi meglier?</i>	<i><u>Tgeninas</u> t'han plaschi meglier?</i>

Remartga:

La cumbinaziun engiadinaisa *chenüna chasa/chesa* n'exista betg en rumantsch grischun (= *tge chasa*).

- 202** Era cun il pronom interrogativ **qual** pon ins dumandar suenter persunas e chaussas. El vegn savens remplazzà dal pronom interrogativ *tge* resp. *tgenin*. *Qual* vegn duvrà sco accompagnader e remplazzant ed è variabel tenor genus e numerus.

diever sco accompagnader	diever sco remplazzant
<i><u>Qual</u> pullover cumpras ti?</i>	<i><u>Qual</u> ta plascha?</i>
euv.	euv.

Remartga:

Suenter il diever da *tgenin* e *qual* sco remplazzants stat savens ina precisaziun.

Tgenin da vus è il pli svel?
Qual da quests dus ta plascha il meglier?

- 203** Il pronom interrogativ *quant* vegn duvrà per dumandar suenter ina quantidad u in dumber. El po vegnir duvrà sco accumpagnader e remplazzant ed è variabel tenor genus e numerus.

diever sco accumpagnader	diever sco remplazzant
<i>Quant paun duvrain nus?</i>	<i>Quant manegias?</i>
<i>Quanta farina has duvrà?</i>	<i>Jau na sai mai, <u>quanta</u> ch'i fa da basegn.</i>
<i>Quants onns ha el?</i>	<i>Quants crajas?</i>
<i>Quantas abitaziuns stos ti pulir?</i>	<i>Quantas vuls ti per tai?</i>

- 204** Savens vegnan ils pronom interrogativs duvrads **cun la subjuncziun che** ed introducechan alura ina proposiziun interrogativa subordinada.

Annina ha dumandà, tgi ch'haja telefonà.
El ha dumandà, tge pullover ch'el duaja trair en.
Arno na sa betg anc, tge ch'el vul far suenter la scola.
Ella ha vuli savair, en tge chasa ch'els abitian.
Tina n'è anc betg segira, quala (da las dus giaccas) che la plascha il meglier.
Nus na savain betg, quant ditg che quai dura.

Remartga:

Tut ils plects interrogativs che introduceschan proposiziuns interrogativas indirectas n'èn dentant betg pronom interrogativs. Plects sco *nua, cura, pertge, co* èn adverbs (§ 281).

Ella m'ha dumandà, nua che jau saja stà.

3.3.2.6. Ils pronom indefinit.

- 205** Ils **pronom indefinit** designesch in dumber nundeterminà da personas u chaussas. Els pon vegnir duvrads sco accumpagnaders e/u sco remplazzants.

sco accumpagnaders e remplazzants	
<i>intgins, intginas; insaquants, insaquantas; varsaquants, varsaquantas;</i> <i>plirs, pliras</i> <i>inqual(s), inquala(s); insaqual(s), insaquala(s)</i> <i>scadin, scadina; finadin, finadina</i> <i>nagin(s), nagina(s)</i> <i>tant(s), tanta(s)</i>	
furma sco accumpagnader	furma sco remplazzant
<i>mintga (invar.)</i> <i>tschert(s), tscherta(s)</i> <i>inqual(s), inquala(s)</i> <i>tut il(s), tut la(s)</i>	<i>mintgin, mintgina (be singular)</i> <i>tschertins, tschertinas (be plural)</i> <i>inqualin(s), inqualina(s)</i> <i>tut(s), tutta(s)</i>
	be sco remplazzants
	<i>insatgi (invar.)</i> <i>insatge (invar.)</i> <i>nagut (invar.)</i> <i>ins (invar.)</i> <i>i (invar.)</i> <i>in, ina</i>

Remartga:

In dumber nundeterminà da personas u chaussas po er vegnir exprimì dad autras spezias da plects, p.ex. dad:

– adjectivs numerals indefinits

Ils numerus visitaders èn stads cuntents da l'exposiziun.

– adverbs

Jau vom savens a kino.

- 206** Per distinguer ils pronom indefinits dals adjectivs numerals indefinits serva la **prova cun l'artitgel**. Entant ch'els adjectivs numerals indefinits pon vegnir cumbinads cun l'artitgel, n'è quai betg pussaivel per ils pronom indefinits.

ils numerus visitaders → adjectiv

las bleras dunnas → adjectiv

**ils nagins umens* → pronom

**las inqualas dunnas* → pronom

Remartga:

In'exceptziun è il pled *tschert*, che po vegnir duvrà cun l'artitgel indefinit *in/ina*, p.ex. *in tschert dumber*, *ina tscherta persuna*. I sa tracta lura d'in adjectiv.

- 207** La gronda part dals pronom indefinits po vegnir duvrada tant sco accompagnaders che sco remplazzants (§ 205). Els suandants pronom indefinits **midan** dentant **lur furma**, tut tenor lur diever sco accompagnader u remplazzant.

diever sco accompagnader

Mes frar siemia mintga notg.

Tscherta gliעד n'è mai cuntenta.

Inquals scolars n'èn betg d'accord.

Ier han tut ils trens gi retard.

Tut la vischnanca ha collavurà.

diever sco remplazzant

Mintgina è bainvegnida.

Tschertins avessan mustgas da far opposiziun.

Inqualins dattan jass.

Tuts en stads cuntents cun il resultat.

Tuttas èn turnadas.

Tar *tut* pon dentant las furmas usualas en diever sco remplazzant er vegnir utilisadas en funcziun dad accompagnader:

Igl ha pluvi tutta notg.

Ins ha udi da tuttas sorts

- 208** Sch'il pronom *ins* stat suenter il verb, apostrofesch'ins la desinenza *-a* da la 3. sg. Nua che quai n'è betg pussaivel, agiunsch'ins in *n* per evitar dus vocals in suenter l'auter.

Ozendi ves'ins dal tut.

ma: *Ozendi fan ins dal tut.*

Ozendi ston ins far dal tut.

Ozendi stoppian ins far dal tut.

Ina glista cun ils differents tips ch'han quest *n* suonda al § 211.

Remartga:

Tar il cundiziunal n'èsi betg necessari d'introducì *-an* avant il pronom *ins*, damai che la 3. sg. cund. na finescha betg sin vocal: *ins chantass* → *chantass ins*.

3.3.2.7. Las colliaziuns relativas

- 209** Las proposiziuns en funcziun relativa vegnan introducidas da la **subjuncziun *che***, ch'è invariabla e che n'ha er naginas autras caracteristicas dals pronom.

La scolara che sesa davant è stada malsauna.

Jau enconusch il mat che ti has solidà.

La colliaziun relativa è tractada en connex cun las proposiziuns subordinadas, § 47.

- 210** Il *che* cun funcziun relativa na po betg star suenter ina preposiziun. Perquai vegn el remplazzà en questa funcziun ed en questa posiziun cun **il qual**. Quel è adina collià cun l'artitgel definit en questa funcziun, ma è variabel tenor numerus e genus.

La matta, a la quala jau hai scrit, è stada mia scolara.

Il patrun, per il qual jau lavur, è cusseglier naziunal.

En stil administrativ-giuridic vegn er duvrà be *il(s) qual(s)*, *la(s) quala(s)* senza preposiziun, ma per il solit fan ins diever da *che* en tals cas.

Nus avain trais perditgas, las qualas conferman questa chaussa.

Nus avain trais perditgas che conferman questa chaussa.

211 Il pronom indefinit *ins* suenter il verb (glista)

Verbs auxiliars e modals

indicativ		conjunctiv	
avant il verb	suenter il verb	avant il verb	suenter il verb
<i>ins ha</i>	<i>han<u>in</u> ins</i>	<i>ins haja</i>	<i>hajan<u>in</u> ins</i>
<i>ins è</i>	<i>èn<u>in</u> ins</i>	<i>ins saja</i>	<i>sajan<u>in</u> ins</i>
<i>ins duai</i>	<i>duain<u>in</u> ins</i>	<i>ins duaja</i>	<i>duajan<u>in</u> ins</i>
<i>ins po</i>	<i>po<u>n</u> ins</i>	<i>ins possia</i>	<i>possian<u>in</u> ins</i>
<i>ins sa</i>	<i>san<u>in</u> ins</i>	<i>ins sappia</i>	<i>sappian<u>in</u> ins</i>
<i>ins sto</i>	<i>ston<u>in</u> ins</i>	<i>ins stoppia</i>	<i>stoppian<u>in</u> ins</i>
<i>ins va</i>	<i>van<u>in</u> ins</i>	<i>ins giaja</i>	<i>giajan<u>in</u> ins</i>
<i>ins vegn</i>	<i>vegn ins</i>	<i>ins vegnia</i>	<i>vegnian<u>in</u> ins</i>
<i>ins vul</i>	<i>vul ins</i>	<i>ins veglia</i>	<i>veglian<u>in</u> ins</i>

En las furmas dal conjunctiv è l'aggiunta d'in *n* adina necessaria.

Verbs cun [g]a la fin dal tschep

<i>ins mangia</i>	<i>mangian<u>in</u> ins</i>
<i>ins legia</i>	<i>legian<u>in</u> ins</i>
<i>ins studegia</i>	<i>studegian<u>in</u> ins</i>

Verbs sin -ziar e -miar

<i>ins engrazia</i>	<i>engrazian<u>in</u> ins</i>
<i>ins siemia</i>	<i>siemian<u>in</u> ins</i>

Il verb *distinguer*

<i>ins distingua</i>	<i>distinguan<u>in</u> ins</i>
----------------------	--------------------------------

Ils verbs curts cun in u dus vocals a la fin da la 3. sg.

<i>ins coi</i>	<i>coi<u>n</u> ins</i>
<i>ins crai</i>	<i>crai<u>n</u> ins</i>
<i>ins cua</i>	<i>cua<u>n</u> ins</i>
<i>ins di</i>	<i>di<u>n</u> ins</i>
<i>ins lia</i>	<i>lia<u>n</u> ins</i>
<i>ins lieua</i>	<i>lieua<u>n</u> ins</i>
<i>ins paja</i>	<i>paja<u>n</u> ins</i>
<i>ins ri</i>	<i>ri<u>n</u> ins</i>
<i>ins rui</i>	<i>rui<u>n</u> ins</i>
<i>ins scua</i>	<i>scua<u>n</u> ins</i>
<i>ins sua</i>	<i>sua<u>n</u> ins</i>

Tar **tut ils auters verbs** vegn la desinenza *-a* da la 3. sg. apostrofada.

<i>ins maglia</i>	<i>magl'ins</i>
<i>ins venda</i>	<i>vend'ins</i>
<i>ins tascha</i>	<i>tasch'ins</i>
<i>ins parta</i>	<i>part'ins</i>
<i>ins cumpra</i>	<i>cumpr'ins</i>
<i>ins sufla</i>	<i>suf'l'ins</i>
<i>ins plega</i>	<i>pleg'ins</i>
<i>ins sega</i>	<i>seg'ins</i>
<i>ins telefonescha</i>	<i>telefonesch'ins</i>
<i>ins tegna</i>	<i>tegn'ins</i>
<i>ins vesa</i>	<i>ves'ins</i>
euv.	

212 Las furmas dal pronom *i/igl* suenter verbs auxiliars e modals (glista)

indicativ

avant il verb	sunter il verb
<i>igl ha</i>	<i>hai</i>
<i>igl è</i>	<i>èsi</i>
<i>i (d)astga</i>	<i>(d)astgi</i>
<i>i duai</i>	<i>duai</i>
<i>i po</i>	<i>poi</i>
<i>i sa</i>	<i>sai</i>
<i>i sto</i>	<i>stoi</i>
<i>i vegn</i>	<i>vegni</i>
<i>i vul</i>	<i>vuli</i>

conjunctiv

avant il verb	sunter il verb
<i>igl haja</i>	<i>haja</i>
<i>i saja</i>	<i>saja</i>
<i>i (d)astgia</i>	<i>(d)astgia</i>
<i>i duaja</i>	<i>duaja</i>
<i>i possia</i>	<i>possia</i>
<i>i sappia</i>	<i>sappia</i>
<i>i stoppia</i>	<i>stoppia</i>
<i>i vegnia</i>	<i>vegnia</i>
<i>i veglia</i>	<i>veglia</i>

Remartga:

Il pronom *i/igl* croda adina al conjunctiv suenter il verb. Sch'i vegn duvrà in pronom en questa successiun, pon ins duvrar il pronom *quai*: *haja quai, saja quai, dettia quai* euv.

3.3.3. Ils adjectivs

- 213** Ils adjectivs han, ultra da las particularitads da tut ils accumpagnaders (§ 143-144), las sequentas **caracteristicas specificas**:
- Els vegnan duvrads mo sco accumpagnaders dal nomen, betg sco remplazzants.
 - Els èn, cun excepziun dal pronom *sez*, ils sulets che pon er star suenter il nomen.
 - Els pon vegnir cumbinads cun ils artigels e cun praticamain tut ils pronom. Sche omadus plets stattan avant il nomen, stat l'adjectiv en segunda piazza, en ils auters cas gist suenter il nomen, cf. tabella sut.
 - Els èn ils sulets accumpagnaders che pon er vegnir duvrads en funcziun predicativa, cf. § 226-228.

La gruppa nominala			
avant il nomen		nomen	suenter il nomen
1. piazza	2. piazza		
artigel e pronom	adjectiv	nomen	adjectiv
<i>il</i>		<i>mat</i>	
<i>las</i>	<i>giuvnas</i>	<i>mammias</i>	
<i>ina</i>	<i>terribla</i>	<i>tema</i>	
	<i>bels</i>	<i>dissegns</i>	
<i>in</i>		<i>auto</i>	<i>blau</i>
<i>mias</i>	<i>bellas</i>	<i>colurs</i>	
<i>quellas</i>	<i>nauschas</i>	<i>egliadas</i>	
<i>ils</i>	<i>paucs</i>	<i>turists</i>	
	<i>bleras</i>	<i>manzognas</i>	
<i>la</i>	<i>suletta</i>	<i>figlia</i>	
<i>las</i>	<i>numerusas</i>	<i>gratulaziuns</i>	
<i>mintga</i>	<i>singul</i>	<i>toc</i>	
	<i>divers</i>	<i>cas</i>	
		<i>experientschas</i>	<i>diversas</i>

- 214** **Las furmas regularas** dals adjectivs vegnan furmadas cun:

– agiuntar in *-a* al masculin singular per designar il feminin (genus).

curt *curta* *brin* *brina*

– ed agiuntar in *-s* a questas dus furmas per designar il plural (numerus).

curt *curts* *brin* *brins*
curta *curtas* *brina* *brinas*

Ils adjectivs furman damai lur plural regular sco ils nomens (§ 136).

Remartga:

En rumantsch grischun na datti nagins midaments da tschep tar la furmaziun dal genus e numerus da l'adjectiv: *nov/nova/novs*; *avert/averta/averts*; *cotschen/cotschna/cotschens*. Il midament da tschep dals adjectivs en S (*niev/nova*; *aviert/aviarta*; *tgietschen/cotschna*) scroda damai en RG.

215 Tar la **formaziun dal feminin** datti dentant intginas **particularitads**:

– adjectivs che fineschan en il masculin singular cun *-en*, *-el* ed *-er* nunaccentuà, perdan l’*-e-* tar la formaziun dal feminin.

<i>pitschen</i>	<i>pitschna</i>	<i>giuven</i>	<i>giuvna</i>
<i>flaivel</i>	<i>flaivla</i>	<i>ventiraivel</i>	<i>ventiraivla</i>
<i>mender</i>	<i>mendra</i>	<i>meglier</i>	<i>meqlra</i>

– tar adjectivs che fineschan en il masculin singular cun in vocal curt accentuà + in consonant che po vegnir dublegià, vegn quel dublegià en la scripziun per furmar il feminin.

<i>grop</i>	<i>groppa</i>	<i>plat</i>	<i>platta</i>
<i>luc</i>	<i>lucca</i>	<i>tschuf</i>	<i>tschuffa</i>
<i>bel</i>	<i>bella</i>	<i>solen</i>	<i>soleinna</i>
<i>sez</i>	<i>sezza</i>		

– formaziuns irregularas han:

<i>agen</i>	<i>atgna</i>	<i>mez</i>	<i>mesa</i>
<i>lartg</i>	<i>largia</i>		

ed ils particips regulars (§ 117)

– particularitads puramain ortograficas han:

<i>allegher</i>	<i>allegra</i>	<i>stanchel</i>	<i>stancla</i>
<i>mellen</i>	<i>melna</i>	<i>svizzer</i>	<i>svizra</i>
<i>viscal</i>	<i>viscla</i>		

216 Concernent la **formaziun dal plural** valan las medemas **particularitads** sco tar il nomen (§ 136):

– adjectivs masculins che fineschan en il singular cun *-s* u *-ss* na midan betg lur furma en il plural.

<i>in uman ambizius</i>	<i>umans ambizius</i>
<i>in fauss resultat</i>	<i>fauss resultats</i>

– als adjectivs che termineschan sin *-x* respectivamain *-z* vegn perencunter agiuntà in *s* sco indicatur dal plural.

<i>il punct fix</i>	<i>ils puncts fixs</i>
<i>in tizun stiz</i>	<i>tizuns stizs</i>

217 Insaquants **adjectivs** èn **invariabels**. Els tutgan tar ils adjectivs, perquai ch’els occupan las medemas plazzas e vegnan damai duvrads tuttina sco quels. Invariabels èn:

– ils adjectivs numerali cardinals (§ 242) a partir da *trais*.

<i>Reto ha <u>trais</u> frars.</i>	<i>El avess pli gugent <u>trais</u> soras.</i>
<i><u>quatter</u> vadels</i>	<i><u>quatter</u> vadellas</i>

– insaquants adjectivs ch’inditgeschan ina color.

<i>chautschas <u>rosa</u></i>	<i>maschas <u>lila</u></i>
<i>vestgadira <u>antracit</u></i>	<i>ina chapitscha <u>ocher</u></i>

– l’emprima part dals adjectivs cumponids.

<i>egls <u>brin</u> stgirs</i>	<i>soccas <u>blau</u> cleras</i>
--------------------------------	----------------------------------

218 Er blers **particips** (§ 117) pon avair la **funziun dad adjectivs**. Els pon vegnir duvrads tant en diever attributiv sco en diever predicativ:

particip duvrà sco adjectiv
Il curs sa drizza a glièud maridada.
El ha bandunà la citad destruida.
Quest cudesch è cumplitgà.
Las stizuns èn serradas.

particip sco part d'ina furma verbala
Ella ha maridà avant in onn.
L'entira citad è vegnida destruida.
L'aura ha cumplitgà las lavurs.
Las stizuns han serrà a las tschintg.

Ils particips regulars han ina furmaziun speziala dal feminin e dal plural. Ils particips che termineschan sin -à furman il plural sin -ads ed il feminin sin -ada(s), ils particips che termineschan sin -i furman il plural sin -ids ed il feminin sin -ida(s).

<i>maridà</i>	<i>maridads</i>	<i>maridada</i>	<i>maridadas</i>
<i>destruì</i>	<i>destruids</i>	<i>destruida</i>	<i>destruidas</i>

Ils particips irregulars furman il feminin ed il plural sco ils adjectivs:

<i>fatg</i>	<i>fatga</i>	<i>fatgs</i>	<i>fatgas</i>
<i>pers</i>	<i>persa</i>	<i>pers</i>	<i>persas</i>

219 Ils adjectivs pon star en relaziun cun il nomen en **duas posiziuns** differentas:

– gist avant u suenter il nomen. Quest diever da l'adjectiv numn'ins **diever attributiv**.

<i>in auto <u>blau</u></i>	<i>dus <u>gronds</u> craps</i>
<i>ina <u>curta</u> visita</i>	<i>las colurs <u>verdas</u></i>

– separads dal nomen tras ina furma verbala. Quest diever da l'adjectiv numn'ins **diever predicativ**.

<i>L'auto è <u>blau</u>.</i>	<i>Ils lareschs vegnan <u>mellens</u>.</i>
<i>La chasa para <u>gronda</u>.</i>	<i>Las notgs restan <u>fraidas</u>.</i>

Il diever predicativ da l'adjectiv è pussaivel mo tar paucs verbs, cf. § 227.

Remartga:

Pleds ch'èn variabels tenor genus e numerus e stattan directamain suenter il nomen, al qual els sa refereschan, èn adina adjectivs, cun excepziun dal pronom *sez*.

220 Il nomen po esser accumpagnà da **plirs adjectivs**. Els pon star:

– tuts avant il nomen

ina bella, clera vusch, ina bella e clera vusch, ina curta, ma bella festa

– tuts suenter il nomen

ina dunna simpatica e chara, giasts talians, portugais e spagnols

– in avant ed in suenter il nomen

gronds problems finanzials

221 Per eruir, schebain i sa tracta da dus adjectivs u d'in pronom e d'in adjectiv che stattan avant il nomen, pon ins sa servir dal **test da coordinaziun**. Tar quest test vegn pruvà da coordinar ils pleds che stattan avant il nomen cun la conjuncziun *e*. Entant che dus adjectivs pon vegnir coordinads cun *e*, n'è ina coordinaziun cun *e* tranter in pronom ed in adjectiv betg pussaivla.

<i>ina <u>bella</u>, <u>clera</u> vusch</i>	<i>ina <u>bella</u> e <u>clera</u> vusch</i>
<i>ina <u>gronda</u>, <u>buna</u> turta</i>	<i>ina <u>gronda</u> e <u>buna</u> turta</i>
<i>questa <u>bella</u> vusch</i>	<i>*questa e <u>bella</u> vusch</i>
<i>ina <u>gronda</u> turta</i>	<i>*ina e <u>gronda</u> turta</i>

Dus pleds che na tutgan betg tar la medema piazza na pon betg vegnir coordinads.

222 L'adjectiv sa drizza, sco tut ils accumpagnaders e remplazzants, en genus e numerus tenor il nomen, al qual el sa referescha. Particularitads datti, sche l'adjectiv sa referescha a **plirs nomens**.

– Sche l'adjectiv sa referescha a plirs nomens da medem genus, coordinads cun *e*, stat el en diever attributiv en il singular.

El ha cumprà in cudesch ed in carnet nov.

El ha cumprà ina rassa ed ina giacca nova.

– Sche l'adjectiv sa referescha en diever attributiv a plirs nomens da different genus, sa drizza el tenor il nomen ch'el accumpogna.

El ha cumprà ina giacca ed in vestgì verd.

– En diever predicativ statt en quests cas dentant ina furma dal plural:

Il cudesch ed ils carnets en novs.

La rassa è la giacca èn novas.

La giacca ed il vestgì èn verds.

223 L'adjectiv en diever attributiv n'ha betg ina **posiziun** fixa. El po star **tant avant sco suenter** il nomen. Sia posiziun dependa da sia funcziun e betg da sia significaziun. L'adjectiv stat avant il nomen, sch'el valitescha, descriva u decorescha il nomen (funcziun descriptiva); el stat suenter il nomen, sch'el precisascha il nomen u distingua ensemen cun lez ina chausa d'in'otra (funcziun distinctiva):

funcziun descriptiva

in grond zain

ina pitschna sutga

ina bella stiva

funcziun distinctiva

il zain grond (betg il pitschen)

la sutga pitschna (betg ina da grondezza normala)

la stiva bella (betg quella da mintga di)

224 Tut tenor lur significaziun è ina part dals adjectivs pli adattada per vegnir duvrada en **funcziun descriptiva**. Quels adjectivs stattan alura per ordinari er **avant il nomen**. I sa tracta d'adjectivs ch'expriman in giudicat u in'opiniun, ina durada u ina quantitat, ubain ina qualitat enconuschenta dal nomen.

ina bella chasa

ina curta visita

da bel cler di

ina buna schuppa

in unica giada

in vegl ami

Ils blers da quests adjectivs pon dentant era vegnir duvrads en funcziun distinctiva e stattan alura suenter il nomen.

la stiva bella

egls clers

chautschas curtas

in mat vegl

225 In'otra part dals adjectivs ha significaziuns ch'èn pli adattadas per vegnir duvradas en **funcziun distinctiva**. Quests adjectivs stattan per il solit **suenter il nomen**. I sa tracta dals adjectivs ch'inditgeschan qualitads ch'ins po tschiffar cun ils senns (color, furma, temprà, gust euv.) u l'appartegnientscha ad ina gruppa (naziunalitad, religiun, lingua, partida euv.). Funcziun distinctiva han per ordinari era ils particips.

ina rassa blaua

in vent chaud

il psalm svizzer

la grammatica ladina

ina festa reussida

ina maisa quadra

auas dultschas

la baselgia protestanta

ina elecziun democratica

tartuffels brassads

Blers adjectivs da questa gruppia pon dentant era vegnir duvrads en funcziun descriptiva e stattan alura avant il nomen. Els pon alura exprimer ina qualitat che sa chapescha da sasez u avair in senn figurativ. Quest diever è dentant plitost excepziunal:

senn litteral	senn figurativ
<i>in auto <u>blau</u></i>	<i>la <u>blaua</u> mar</i>
<i>in lain <u>dir</u></i>	<i>in <u>dir</u> cumbat</i>
<i>in 'aua <u>dultscha</u></i>	<i>in <u>dultsch</u> siemi</i>
<i>latg <u>frestg</u></i>	<i>in <u>frestg</u> giuven</i>

Remartga:

Ultra da la funcziun datti anc auters facturs che pon avair in'influenza sin la posiziun da l'adjectiv, sco p.ex. la furmaziun d'expressiuns fixas (*nairas uras, cun perfetga stima*), l'influenza d'auters linguatgs ubain la lunghezza dals adjectivs euv. Tendenzialmain stattan adjectivs pli lungs (duas silbas e dapli) plitost suentar il nomen, perquai ch'els han il pli savens significaziun distinctiva. Questa tendenza po servir sco pitschen agid.

226 Tar il **diever predicativ** è l'adjectiv separà dal nomen tras almain ina furma verbala.

<i><u>La chasa para gronda.</u></i>	<i><u>Las notgs restan fraidas.</u></i>
<i><u>Ils lareschs vegnan ussa mellens.</u></i>	<i><u>Ti es memia giuvna.</u></i>

Remartga:

Cuntrari al sursilvan na datti en rumantsch grischun nagin -s predicativ.

S *Il cudisch ei vegls.* RG *Il cudesch è vegl.*

227 Ils **verbs ils pli frequents** ch'inditgeschan il diever predicativ èn: *esser, vegnir* (en il senn da "daventar"), *daventar, parair, restar* euv. cf. glista § 128. Tar quests verbs sa referescha l'adjectiv al subject da la frasa.

<i><u>Ils pes vegnan bletschs.</u></i>
<i><u>Mias vischinas èn daventadas ritgas.</u></i>
<i><u>Ella para cuntenta.</u></i>
<i><u>Els èn restads quiets.</u></i>

En cumbinaziun cun auters verbs, p.ex. *numnar, chattar, render, giuditgar* euv., po l'adjectiv era sa referir a l'object direct da la frasa.

Nus avain chattà la mattatscha sauna e frestga.
Savens na rendan blers raps betg pli cuntents ils umans.

228 Er tar il diever predicativ sa drizza l'adjectiv en genus e numerus tenor il nomen (subject u object direct), al qual el sa referescha. Quai vala er, sche l'adjectiv preceda il nomen:

Bletschs vegnan ils pes en scadin cas. (subject)
Quai na fa betg pli cuntenta ella. (object direct)

Particularitads datti er qua, sche l'adjectiv sa referescha a plirs nomens:

– Sche l'adjectiv sa referescha a plirs nomens da medem genus, coordinads cun *e*, stat el en il plural.

Il cudesch ed il carnet èn novs.
La rassa e la giacca èn bellas.

– Sche l'adjectiv sa referescha a plirs nomens da different genus, vegn el mess en il plural e surpiglia il genus dal nomen masculin.

La rassa ed il chapè eran novs.

– Mintgatant designescha il subject ina chaussa en general u insatge che na vegn betg precisà. En tals cas resta l’adjectiv invariabel. Ils nomens n’han nagin artitgel.

La charn è buna.

Charn è bun.

Las cigarettas èn charas.

Cigarettas è nuschaivel.

229 La gronda part dals adjectivs po vegnir cumbinada cun adverbs d’intensidad e particlas da cumparegliaziun. Tras questas cumbinaziuns èsi pussaivel d’exprimer **differents grads d’intensidad e da cumparegliaziun**.

– cun adverbs d’intensidad: *fitg, detg, pulit, vaira, magari, ordvart, pauc, enorm* euv.

in fitg bun cudesch

ina detg bella chasa

ina situaziun ordvart cumplitgada

ina chaussa pauc empernaivla

L’adverb d’intensidad stat adina avant l’adjectiv. El è dentant invariabel.

– cun particlas da cumparegliaziun: *uschè/tuttina, pli, main*.

Tes bab è uschè vegl sco jau.

El è tuttina vegl sco sia dunna.

N’avessas betg pudì trair en ina rassa pli curta!

El è anc pli grond che ses frar.

In pli grond quint n’avess el betg savì trametter!

Jon è main spert che sia sora.

Tar tscherts grads da cumparegliaziun sto vegnir fatg diever da las conjuncziuns da cumparegliaziun che e sco (§ 265).

Remartga:

Ina gradaziun formala, sco quai ch’ella exista en il latin ed en il tudestg, na datti betg en il rumantsch. En quels linguatgs sa mida la furma da l’adjectiv (p.ex. *gross - grösser - grössten*). En rumantsch vegnan ils grads da cumparegliaziun circumscrius cun l’agid d’adverbs e da particlas (*pli...che, main...che, uschè...sco, tuttina...sco*). Perquai na vegn betg fatg diever da la categoria “gradaziun” en questa grammatica.

230 Per exprimer l’**egualitad** tranter dus essers vivents u duas chaussas fan ins diever da las cumbinaziuns *uschè...sco* u *tuttina...sco*. Questas cumbinaziuns enserran l’adjectiv.

Andrea è uschè gronda sco jau. u Andrea è tuttina gronda sco jau.

Remartga:

Cun agiuntar l’adverb *bunamain* pon ins era exprimer ina quasi egualitad: *El è bunamain uschè vegl sco jau*. Ils grads da cumparegliaziun pon damai vegnir modifitgads anc ulteriuramain cun agiuntar auters adverbs.

231 Per exprimer la **diversitad** tranter dus essers vivents u duas chaussas fan ins diever dals adverbs *pli/main* e da la conjuncziun *che*. Questa conjuncziun serva per introducir il term da cumparegliaziun. La diversitad po damai vegnir exprimida en duas modas:

– tras in’augmentaziun (*pli...che* u *il pli + adjectiv*)

Bruno è pli grond che ses frar.

Il Bernina è il pli aut piz dal Grischun.

– tras ina sminuziun (*main...che*)

Il velo blau è main char ch’il cotschen.

- 232 Tar l'augmentaziun vegn la **cumparegliaziun relativa** (cumparativ) exprimida cun *pli...che*:

Bruno è pli grond che ses frar.
Tia chamischa è pli chara che bella.

Il term da cumparegliaziun po era mancar mintgatant. El po magari vegnir imaginà:

Quai è per gliend pli passada. (betg giuvna, dentant era betg veglia)
cumprar in vestgì pli schic (in vestgì ch'è pli schic che quel che jau hai gia)
scriver in artitgel main lung (in artitgel ch'è main lung che l'ultim)
El m'ha dà ina summa pli gronda. (ina summa d'ina tscherta dimensiun)

- 233 Sche la cumbinaziun da *pli* + adjectiv stat directamain suenter l'artitgel definit (u il pronom possessiv), designescha ella il **pli aut grad** da cumparegliaziun (superlativ):

Il Bernina è il pli aut piz dal Grischun.
Quai è la pli bella chasa da l'entir vitg.
Quai è mes pli bel cristal.

En furma attributiva stat questa cumbinaziun per il pli avant il nomen. Sch'ella stat suenter lez, sto l'artitgel definit star tant avant il nomen sco er avant la furma da cumparegliaziun.

Quai è il pli bel cudesch che jau hai survegnì.
Quai è il cudesch il pli bel che jau hai survegnì.
Il pli enconuschent giugader da la squadra da ballape taliana.
Il giugader il pli enconuschent da la squadra da ballape taliana.

- 234 Per exprimer ina **sminuziun** relativa pon ins far diever da la construcziun *main...che*. Per ordinari vegn questa construcziun dentant evitada tras autras formulaziuns.

Il velo blau è main char ch'il cotschen. → *na custa betg tant sco*
La rassa è main chara che las chautschas. → *n'è betg uschè chara sco*

Il pli aut grad da sminuziun, nua che la particla da cumparegliaziun *main* stat directamain suenter l'artitgel definit (u il pronom possessiv), è be teoretic. I vegn duvrà l'augmentaziun da l'adjectiv ch'exprima il cuntrari.

**La main gronda chasa dal vitg.* → *La pli pitschna chasa dal vitg.*
 **Quai è mes main bel purtret.* → *Quai è mes pli trid purtret.*

- 235 Per insaquants adjectivs datti sper las furmas regularas anc **furmas spezialas**.

<i>bun</i>	<i>meglier</i>	<i>il meglier</i>	(sper: <i>pli bun, il pli bun</i>)
<i>mal</i>	<i>pir</i>	<i>il pir</i>	(sper: <i>pli mal, il pli mal</i>)
<i>nausch</i>	<i>mender</i>	<i>il mender</i>	(sper: <i>pli nausch, il pli nausch</i>)

- 236 Per exprimer **ulteriurs grads d'intensidad** po l'adjectiv vegnir modifitgà en differentas manieras:

- cun agiuntar il suffix *-ischem/-ischma* per exprimer in grad d'intensidad fitg aut
in bellischem cudesch, ina schuppa bunischma
- cun agiuntar tscherts prefixs, sco p.ex. *extra-*, *multi-*, *iper-*, *ultra-* per exprimer in grad ordvart aut u bass
in'aissa extralunga, in prospect multicolor, in auto ipermodern, in teater ultramodern
- cun agid da cumparegliaziuns fixas senza la particla *uschè*
alv sco la naiv, sblatg sco in lenziel, dir sco la crappa, ferm sco in urs, euv.

237 Ultra dal diever attributiv e predicativ pon ils adjectivs, auter ch' ils artitgels e pronom:

– vegnir **nominalisads**

El è il megliaer.

Ils flaivels vegnan adina a la curta.

Quest cotschen ma plascha il megliaer.

– in pitschen dumber d'adjectivs po er surpigliar la funcziun d'**adverb** (§ 274)

Ella curra spert da via giu.

El chanta fauss.

Quai tuna curius.

Remartgas:

Ch'i sa tracta en quest cas dad adjectivs ch'han la funcziun dad adverbs ves'ins vi dal fatg, ch'ins po furmar la furma feminina dals plects correspondent: *sperta, faussa, curiusa*. Ils adverbs perencunter èn invariabels (§ 275).

adjectiv: *El è spert.* *Ella è sperta.* *Els èn sperts.*

adverb: *El curra spert.* *Ella curra spert.* *Els curran spert.*

Per furmar in adverb different da l'adjectiv vegn agiuntà a l'adjectiv en la furma dal singular feminin il suffix *-main* (§ 273).

238 Ina gruppa distincta semanticain, ch'ha dentant er particularitads sintacticass en cumparaziun cun ils auters adjectivs, èn ils **adjectivs numerals**. Quai giustifitgescha da tractar els separadamain entaifer ils adjectivs. Ils adjectivs numerals han, ultra da las particularitads da tut ils accumpagnaders (§ 143-144), las sequentas **caracteristicass specificass**:

– Els occupan, sco ils adjectivs, la segunda piazza avant il nomen, cf. tabella sut.

– Els pon vegnir cumbinads cun praticamain tut ils plects che stattan en l'emprima piazza, pia cun ils artitgels e pronom, p.ex. *ils trais vents*.

– Els vegnan usualmain duvrads sco accumpagnaders dal nomen, cun excepziun dals numerals cardinals (§ 242).

– Els pon vegnir duvrads, sco ils adjectivs, en funcziun predicativa.

1. piazza	2. piazza	nomen	adjectiv
	adjectiv numeral		
<i>ils</i>	<i>trais</i>	<i>vents</i>	
<i>la</i>	<i>terza</i>	<i>pitga</i>	
<i>la</i>	<i>dubla</i>	<i>purziun</i>	
<i>ils</i>	<i>blers</i>	<i>visitaders</i>	
<i>ils</i>	<i>paucs</i>	<i>turists</i>	
	<i>multifaras</i>	<i>experientschas</i>	
<i>la</i>	<i>suletta</i>	<i>figlia</i>	
<i>las</i>	<i>numerusas</i>	<i>regurdanzas</i>	
<i>mintga</i>	<i>singul</i>	<i>toc</i>	
	<i>divers</i>	<i>cas</i>	
		<i>chaussas</i>	<i>diversas</i>

Remartga:

En questa grammatica vegnan ils numerals tractads sco adjectivs, perquai ch'els pon vegnir cumbinads cun in artitgel u in pronom. Autras grammaticass tractan ils numerals sco pronom, perquai ch'els pon per part er vegnir duvrads sco remplazzants (§ 242).

239 Ils adjectivs numerals stattan **per regla avant il nomen**:

*quatter ovs, ils trais sabis, la terza classa
blera munaida, paucs sbagls, numerus animals
però: il chapitel quatter; pagina nov; la maisa quindesch*

Sulettamain ils adjectivs multiplicativs (§ 247) pon era star suenter il nomen:

*El ha pajà la traidubla summa. u El ha pajà la summa traidubla.
L'auter onn survegns ti la dubla paja. u L'auter onn survegns ti la paja dubla.*

240 Ins distingua **duas sorts dad adjectivs numerals**. Ils adjectivs numerals, ch'expriman in dumber definit ubain ina quantidad definida e che pon er vegnir scrìts cun cifras, numn'ins adjectivs numerals definiti. Ils adjectivs ch'expriman percunter in dumber indefinit u ina quantidad nundefinida tutgan tar ils adjectivs numerals indefinits.

– adjectivs numerals definiti

*Nus finin en diesch minutas.
La terza classa ha lavurà bain.
Nus avain mangià la dubla purziun.*

– adjectivs numerals indefinits

*Questa exposiziun ha attratg numerusas persunas.
Nus avain cumprà bleras oranschas.*

241 Ils **adjectivs numerals definiti** expriman in dumber definit che sa lascha era scriver cun cifras. I sa tracta alura da *dumbers cardinals* e *dumbers ordinali*. Ins distingua las suandantas gruppas dad adjectivs numerals definiti:

– adjectivs numerals cardinals (dumbers cardinals):

in, dus, trais, quatter, diesch, trenta, tschient, milli

– adjectivs numerals ordinali (dumbers ordinali):

emprima, segunda, terz, quart, deschedotgavla, tschuncantavel

– adjectivs numerals multiplicativs:

simpel, dubel, traidubel u tripel, quatterdubel u quadrupel, tschintgdubel euv.

Remartga:

En la matematica ston ins far la differenza tranter il numer, la cifra ed il dumber.

Il curridur svizzer ha il numer diesch. (“Nummer”)

Il dumber 54 sa cumpona da la cifra tschintg e da la cifra quatter. (“Zahl”, “Ziffer”)

Questa differenza è er resguardada en questa grammatica.

242 Ils **adjectivs numerals cardinals** inditgeschan in dumber definit. Els han las sequentas particularitads:

– Els èn invariabels davent da *trais*.

*El aveva in figl ed ina figlia. El aveva trais figls e trais figlias.
Nus essan stads quatter frars. Nus essan stadas tschintg.*

– Els pon vegnir duvrads sco remplazzants.

Trais èn ids dad ina vart, quatter da l'otra.

Trais ed anc dus èn tschintg.

Be dus dad otg han cuntanschi il piz.

En questa particularitad sumeglian ils dumbers cardinals plitost als pronomi (duvrads sco remplazzants).

243 La sequenta glista cuntegna ils **dumbers cardinals** ils pli frequents enfin *dieschmilli*.

0 <i>nulla</i>	10 <i>diesch</i>	20 <i>ventg</i>	100 <i>tschient</i>
1 <i>in, ina</i>	11 <i>indesch</i>	21 <i>ventgin</i>	101 <i>tschientedin</i>
2 <i>dus, duas</i>	12 <i>dudesch</i>	22 <i>ventgadus</i>	200 <i>duatschient</i>
3 <i>trais</i>	13 <i>tresesch</i>	30 <i>trenta</i>	300 <i>traï(a)tschient</i>
4 <i>quatter</i>	14 <i>quattordesch</i>	40 <i>quaranta</i>	400 <i>quattertschient</i>
5 <i>tschintg</i>	15 <i>quindesch</i>	50 <i>tschuncanta</i>	500 <i>tschintgtschient</i>
6 <i>sis</i>	16 <i>sedesch</i>	60 <i>sessanta</i>	1000 <i>milli</i>
7 <i>set</i>	17 <i>deschset</i>	70 <i>settanta</i>	2000 <i>duamilli</i>
8 <i>otg</i>	18 <i>deschdotg</i>	80 <i>otganta</i>	3000 <i>traï(a)milli</i>
9 <i>nov</i>	19 <i>deschnov</i>	90 <i>novanta</i>	10000 <i>dieschmilli</i>

Las furmas suandantas èn particularas:

<i>ventgin, ventgotg</i> <i>ventgadus, ventgatrais</i>	<i>ventg</i> + vocal (<i>in, otg</i>) <i>ventga</i> + consonant (<i>dus, trais, quatter...</i>)
<i>trentin, trentotg</i> <i>trentaquatter, trentatschintg</i>	<i>trent</i> + vocal (<i>in, otg</i>) <i>trenta</i> + consonant (<i>quatter, tschintg...</i>)
<i>tschientedin, tschientedotg</i> <i>tschientedus, tschientetraï</i> <i>tschientquaranta, tschienttschuncanta</i>	<i>tschient</i> + <i>ed</i> + vocal (<i>in, otg</i>) <i>tschient</i> + <i>e</i> + consonant (<i>dus, trais, quatter</i>) <i>tschient</i> + cifra cardinala a partir da 31
<i>milliedotganta, duamilliedotg</i> <i>millietrais, millietschuncantotg</i> <i>milliduatschientnovantin,</i> <i>millinovtschientotgantadus</i>	<i>milli</i> + <i>ed</i> + vocal <i>milli</i> + <i>e</i> + consonant <i>milli</i> + cifra cardinala a parti da 101

Remartgas:

Il pled *nulla* na vegn betg duvrà savens sco adjectiv numeral. Per ordinari fan ins diever da la negaziun: *El n'ha fatg nagins sbagls.*

Ils dumbers cardinals *in/ina, dus/duas* èn variabels: *in film, ina balla, dus ballas* ubain *duas ballas*. Il dumber *in/ina* s'accorda adina cun il nomen, tar il dumber *dus/duas* è l'accord facultativ.

Els èn stads dus frars e du(a)s soras.

Per ils dumbers *dus* e *trais* existan era anc las furmas collectivs *dua* e *traï(a)*: *duamilli, dua pèra chalzars, traï(a)tschient, traï(a) pèra chalzars.*

244 Ils numerals cardinals pon era vegnir **nominalisads**. En quest cas èn els savens accumulads d'in artitgel u d'in pronom.

Andrina ha survegnì in siser.

Ti stos dumbrar l'emprim ils iners, ils dieschers e pir lura ils tschienters.

Igl è las tschintg.

La chatscha entschaiva ils nov (da settember).

Quels trais èn ids a spass.

245 Las quatter operaziuns matematicas vegnan exprimidas cun numerals cardinals duvrads sco remplazzants.

$7 + 8 = 15$	<i>set ed (anc) otg fa(n) quindesch</i>
$10 - 3 = 7$	<i>diesch main trais fa(n) set</i>
$3 \times 3 = 9$	<i>trais giadas trais fa(n) nov</i>
$20 : 5 = 4$	<i>ventg partì cun tschintg fa(n) quatter</i>

Remartga:

En la matematica nova vegn duvrà ozendi è *tuttina sco* empè da *fa(n)*:

$7 + 8 = 15$	<i>set ed (anc) otg è tuttina sco quindesch</i>
--------------	---

246 Ils **adjectivs numerals ordinals** inditgeschan in plaz u la successiun exacta. Els stattan adina avant il nomen. Els vegnan furmads cun agiuntar al numeral cardinal la terminaziun *-avel/-avla*. Per ils emprims quatter numerals ordinals datti furmas spezialas.

1. <u>emprim, emprima</u>	10. <i>dieschavel, dieschavla</i>
2. <u>segund, segunda</u>	11. <i>indeschavel, indeschavla</i>
3. <u>terz, terza</u>	20. <i>ventgavel, ventgavla</i>
4. <u>quart, quarta</u>	50. <i>tschuncantavel, tschuncantavla</i>
5. <u>tschintgavel, tschintgavla</u>	60. <i>sessantavel, sessantavla</i>
6. <i>sisavel, sisavla</i>	100. <i>tschientavel, tschientavla</i>
7. <i>settavel, settavla</i>	137. <i>tschienttrentasettavel, -settavla</i>

Ils numerals ordinals vegnan per il solit inditgads en cifras. Ils emprims quatter numers vegnan scrits cun in punct (1., 2., 3., 4.), als auters vegn mintgatant er agiuntà la terminaziun *-avel/-avla* (5avel, 6avla euv.) al dumber.

247 Ils **adjectivs numerals multiplicativs** inditgeschan il multipel da l'unitad prendida sco basa. Las furmas currentas èn:

simpel, dubel, traidubel, quaterdubel, tschintgdubel, sisdubel, setdubel etc.

En la matematica vegn er duvrà:

simpel, dubel, tripel, quadrupel, quintupel, sextupel, septupel, octupel etc.

Entant che l'emprima seria cun la terminaziun *-dubel/-dubla* po vegnir duvrada cun tut ils dumbers (*dieschdubel, vegntgdubel, tschientdubel*), n'è la furma sin *-upel* betg formabla senz'auter per dumbers sur 10.

Enstagl da l'adjectiv numeral multiplicativ vegn savens fatg diever da la cumparegliaziun *x giadas tant (sco)*:

Otto mangia duas giadas tant sco ils auters.

248 Ils numerals multiplicativs han las suandantas **caracteristicas grammaticals**:

– Els pon star en diever attributiv avant e sunter il nomen.

Otto mangia la dubla purziun.

Jau avess gugent ina purziun dubla.

– Els pon vegnir duvrads predicativ.

Ses profit è damai dubel.

– Els èn savens nominalisads.

Otto mangia adina il dubel.

249 Ils **adjectivs numerals indefinits** designeschan in dumber u ina quantitat nundefinida. Els han las suandantas particularitads grammaticalas:

– Els pon vegnir duvrads en diever attributiv, pon dentant be star avant il nomen.

Quest onn hai jau chattà paucs bulieus.

La suletta figlia dals Carischs è emigrada.

Mintga singul schuldà è vegnì inspectà.

– Els pon vegnir duvrads en diever predicativ.

Nus eran blers.

Ils visitaders èn stads fitg numerus.

– Els pon vegnir nominalisads

Ils blers eran gia ids a chasa a las diesch.

Ils paucs èn stads cuntents.

250 Ils adjectivs numerals indefinits **sa distinguan** dals pronomi indefinits en ils sequents puncts:

– Els pon vegnir cumbinads cun l'artitgel u in pronom, stattan damai en secunda plazza (§ 213).

Ils blers visitaders han gì plaschair dal concert.

Quests paucs incendis da questa stad han pudì vegnir stizzads immediat.

– Els pon vegnir duvrads predicativ.

Nus essan stads be paucs.

– Els pon vegnir nominalisads.

Ella è stada la suletta ch'è vegnida.

251 I dat era plects ch'expriman ina quantitat e ch'appartegnan ad **autras spezias** da plects.

– nomens: *ina dunsaina, in tozzel, in milliun, in mez, in pèr, in pau, in zic/zichel*

Jau hai cumprà in tozzel/ina dunsaina ovs.

La fabrica ha produci dus milliuns autos.

– adverbs: *savens, mintgatant*

Jau vom savens a kino.

Nus ans inscuntrain be mintgatant.

– pronomi indefinits: *inqual, varsaquants, insaquants*

Varsaquants han gì plaschair.

Inquals han mal il chau da favugn.

Insaquants hai jau chattà.

3.4. Las particlas

252 Las **particlas** èn plets invariabels che na pon betg vegnir flectads. Tut tenor lur diever distinguan ins quatter gruppas:

preposiziuns: *a, da, en, sin, per, tras, tranter* euv.

conjuncziuns

da coordinaziun: *e, ma, u, tant...sco, u...ni, perquai* euv.

da subordinaziun: *che, sche, nua che, cur che, perquai che* euv.

adverbs: *qua, sisum, ier, tard, gudent, avunda, spert, regularmain* euv.

interjecziuns: *au!, he!, oha!, pst!, allo!, hopla!, chau!*

253 I dat **particlas** ch'appartegnan a **pliras sutgruppas** da la spezia da plets particlas, tut segund tge funcziun ch'ellas han en la frasa, sco p.ex.:

particla	diever	exempel
dador	preposiziun	<i><u>Dador</u> il vitg na datti pli naginas cabinas da telefon.</i>
	adverb	<i>Ils uffants prefereschan da giugar <u>dador</u>.</i>
dasper	preposiziun	<i><u>Dasper</u> il cunfin è la stalla da Jon.</i>
	adverb	<i>Il cunfin è fitg <u>dasper</u>.</i>
si	preposiziun	<i>Nus vulevan ir <u>si</u> munt.</i>
	adverb	<i>Damaun stos alura <u>star si</u> ad ura.</i>
tras	preposiziun	<i>Nus chaminain <u>tras</u> la chavorgia.</i>
	adverb	<i>Ella <u>legia tras</u> l'artitgel.</i>
davent	preposiziun	<i><u>Davent</u> da las set pon ins telefonar.</i>
	adverb	<i>Ella <u>curra davent</u>.</i>
	interjecziun	<i><u>Davent</u> da qua, avant ch'i plovia!</i>
enturn	preposiziun	<i>La culauna <u>enturn</u> culiez hai jau survegnì da mia mamma.</i>
	adverb	<i>Els èn arrivads <u>enturn</u> mezdi.</i>
	interjecziun	<i><u>Enturn</u>, hop!</i>

3.4.1. Las preposiziuns

254 Preposiziuns èn particlas ch'**accumpognan in auter pled** ubain ina grupp da plets. Ellas na pon betg star sulettas.

Mario vegn en stiva.

El regala in cudesch a sia sora.

Quella sa legra da quai.

255 Las **preposiziuns cumbinadas** èn ina grupp da plets ch'ha la funcziun d'ina preposiziun, p.ex. *sur da, or da, vi da, pervi(a) da, davart da, ultra da, per amur da, grazia a, confirm a, cuntrari a* euv. Ellas introduceschan la grupp preposiziunala cun agid da las preposiziuns *da* u *a*.

Pervi da la chalira n'èn els betg ids a spass.

Per amur da la pasch ha el taschè.

Nossa chasa è datiers da l'ospital.

Grazia a l'agid da la polizia ha l'um pudì vegnir salvà.

256 Las preposiziuns introduceschan **gruppas preposiziunalas**. La grupp preposiziunala po vegnir furmada en differentas manieras. La preposiziun po star avant:

– ina grupp nominala

Il tat raquinta da temps passads.

Il giuven ha dà in matg flurs ad ella.

– ina grupp adverbiala

Quai savain nus dapi ier.

Ella è partida per adina.

– in infinitiv

El ha emblidà da cumprar latg.

Igl ha cumenzà a plover.

Per mitschar da la daratga essan nus ids en l'ustaria.

257 Savens vegnan las preposiziuns duvradas **senza artitgel**, cunzunt sch'ellas inditgeschan in cumplement dal lieu, p.ex. *si culm, a chasa, avant uigl, sin tetg, sut via* euv.

En in'emna giain nus si culm.

Il parasgulader è sa tschentà sin tetg.

258 Las preposiziuns inditgeschan usualmain, en tge relaziun semantica che la grupp preposiziunala stat cun l'entira frasa. Tenor lur **funzioni semantica** pon ins distinguer:

– preposiziuns localas. Quellas inditgeschan ina posiziun e/u ina direcziun en il spazi.

posiziun

direcziun

La sora è en stiva.

Quest tren va en Engiadina.

Ils discs eran sin maisa.

Il giat è siglì sin la sutga.

Il kino sa chatta sper la posta.

La balla è rudlada da via giu.

– preposiziuns temporalas. Quellas inditgeschan in mument determinà, in interval u la durada en il temp.

Il concert entschaiva a las tschintg.

Il bogn è serrà durant ils mais d'october e november.

– preposiziuns modalas. Quellas inditgeschan ina relaziun da la moda e maniera.

Questa valisch è da tgirom.

El ha mangià spaghettis cun sosa da tomata.

– preposiziuns causalas. Quellas inditgeschan ina raschun.

Pervi da la naiv n'ha la cursa betg gì lieu.

Grazia al sustegn finzial d'in sponsur ha la lavur pudì vegnir terminada.

Malgrà sia blessura ha el participà a la cursa.

Remartga:

En tscherts cas n'han las preposiziuns betg ina funcziun semantica, mabain ina funcziun grammaticala:

Ella dat in cudesch ad el.

Sin il far di èn els partids.

Andri patratga vi da quai.

- 259 Insaquantas preposiziuns pon er vegnir **cumbinadas cun che**. Ellas introduceschan alura proposiziuns subordinadas. Las suandantas preposiziuns vegnan cumbinadas cun *che*: *per che, fin che, suenter che, avant che, senza che, durant che, dapi che*.

La mamma ha cumprà dus kilos paun, per che nus hajan avunda.

Jau stun qua, (en)fin che ti vegns.

Suenter ch'il chaun è stà davent, essan nus ids vinavant.

- 260 Tschertas preposiziuns pon er **introducir proposiziuns subordinadas infinitivas** (§ 52). En quest cas surpiglian questas preposiziuns la funcziun da subjuncziun. Las preposiziuns las pli frequentas ch'introduceschan proposiziuns subordinadas infinitivas èn *da* e *a*. Lur significaziun è neutrala, uschia ch'ellas pon vegnir duvradas en differents contexts semantics. Per contexts semantics pli precis servan las preposiziuns *senza, enstagl da, per* euv.

El ha emblidà da comprar latg.

Igl ha cumenzà a plover.

Els na van mai ord chasa senza controllar che tut saja en urden.

Enstagl dad ir a kino, sto ella star oz a chasa cun fevra.

Guido ha tschentà en il radio per tadlar musica.

3.4.2. Las conjuncziuns

- 261 Conjuncziuns èn plects invariabels che na furman betg in'atgna part da la frasa, mabain **collian differentas parts da la frasa** ina cun l'autra. Ins distingua:

- **conjuncziuns** da coordinaziun. Quellas collian plects, gruppas da plects u perfin proposiziuns.

Petra e Flurina dattan tennis.

Ils attests da scolaziun ed ils matgs da flurs èn vegnids surdads pir a la fin.

Robert vules dar tennis, ma Silvana legia pli gugent in cudesch.

- conjuncziuns da subordinaziun u **subjuncziuns**. Quellas introduceschan e marcan sulettas u en cumbinaziun cun in auter pled proposiziuns subordinadas e collian uschia la proposiziun subordinada cun la proposiziun principala u surordinada.

En il temp medieval crajevan ins anc ch'il mund saja ina rudella.

Jau hai gia guardà il film che jau hai cumprà ier suentermezdi.

Jau na sai betg, sch'el vegn a tschaina.

- 262 Las conjuncziuns collian elements d'ina frasa, che **stattan** grammaticalmain **sin il medem stgalim**. Ellas pon p.ex. colliar:

- cumplements (§ 28):

Robert e Flurina dattan tennis.

El prenda mantè e parasol e va a la lavur.

Nus avain scrit ina cartulina tant a Maja sco a Niculina.

La premiera dal teater ha lieu oz u damaun.

Quest maletg è bel, ma char.

- attributs (§ 42):

Las fotografias dad Anna e da Reto èn reussidas bain.

- verbs (u gruppas verbalas):

Durant las vacanzas vi jau mo leger e star a sulegl.

– singuls plects (p.ex. duas particlas):

El curra da stgala si e giu.

– singulas proposiziuns d'ina frasa cumponida, p.ex.

a) proposiziuns subordinadas:

Il privel d'incendis è fitg grond, perquai ch'igl è chaud e perquai ch'igl ha pluvi memia pauc.

El è vegnì per gidar e per visitar nus.

b) proposiziuns principalas:

Annina giess gugent a chaminar, ma Rico vul guardar televisiun.

El prenda ses mantè e va a la lavur.

263 Tschertas conjuncziuns èn cumbinadas cun in'otra conjuncziun, p.ex. *tant...sco, u...u, ni...ni* euv. Questas cumbinaziuns vegnan numnadas **conjuncziuns cumbinadas**.

Tant in sco l'auter han gì tema.

U oz u damaun stos ti far questa lavur.

Ni Toni ni Tina èn vegnids.

Remartga:

Sco conjuncziuns cumbinadas valan era *u che...u che* e *ubain che...ubain che*. Conjuncziuns n'èn però mai accumpagnadas directamain d'in'otra conjuncziun. Ellas pon be vegnir precisadas tras autras particlas: *ed er, ed alura, ed uschia, e perquai; ma er, ma tuttina, sco era* euv.

Per far quest dessert dovr'ins glatsch e groma, sco era tschigulatta e nuschs.

Per far quest dessert dovr'ins glatsch e groma, ma era tschigulatta e nuschs.

264 Tscherts **adverbs** pon avair ina funcziun sumeglianta a las **conjuncziuns**, uschia ch'i n'è betg adina simpel da distinguer quels da las conjuncziuns.

Jau sun ida a cumprar en ed Otto ha cuschinà. (conjuncziun)

Jau sun ida a cumprar en, alura ha Otto cuschinà. (adverb)

Cun agid dals suandants tests pon ins però chattar ora, sch'i sa tracta d'in adverb ubain d'ina conjuncziun:

a) Conjuncziuns na sa laschan mai cumbinar cun in'otra conjuncziun, ils adverbs per-encunter bain. Uschia pon els p.ex. vegnir cumbinads cun la conjuncziun *e(d)*.

Jau sun ida a cumprar en, alura ha Otto cuschinà.

Jau sun ida a cumprar en, ed alura ha Otto cuschinà.

Martin n'ha betg cartì quest'istorgia, schizunt jau sun stada sceptica.

Martin n'ha betg cartì quest'istorgia, e schizunt jau sun stada sceptica.

b) Sche l'adverb stat al cumenzament da la proposiziun, provochescha el en general l'**inversiun** dal subject e da la furma verbala, las conjuncziuns betg.

– adverb (inversiun)

Jau hai salidà el, alura ha el squassà il chau.

– conjuncziun (nagina inversiun)

Jau hai salidà el ed el ha be squassà il chau.

265 Ils elements che vegnan colliads tras conjuncziuns pon star en differents **rapports semantic** in cun l'auter. La conjuncziun inditgescha, da tge rapport ch'i sa tracta. Sin fundament dals rapports semantic che pon vegnir exprimids pon ins distinguer quatter gruppas da conjuncziuns:

– conjuncziuns copulativas. Quellas vegnan duvradas per agiuntar ed enumerar.

Arno e Madlaina han gudagnà la cursa.

Geniturs sco era uffants èn envidads a la festa.

Questa stizun venda tant victualias sco era utensils.

Ni mes um ni jau avain udì insatge dad el.

– conjuncziuns adversativas u restrictivas. Quellas opponan u restrenschan las duas parts.

Els na van betg en vacanzas en Italia, ma en Frantscha.

L'enviern è lung, dentant era fitg bel en il Grischun.

Sabina fiss gugent vegnida cun il tren, Martin però ha vulì prender l'auto.

Gion avess gugent in chaun, la mamma percunter vul in giat.

Betg Maria, mabain Annina ha gudagnà la concorrenza.

Ils plects *dentant* e *però* pon era esser adverbs.

La gliud na saveva dentant betg quai.

La polizia stuess però esser pli rigurusa.

– conjuncziuns disjunctivas. Quellas excludan ina pussaivladad.

Vegns ti damaun u puschmaun?

U ti u el sto star a chasa.

Ni l'in ni l'auter ha dal tuttafatg raschun.

– conjuncziuns da cumparegliazium. Quellas servan per cumparegliar.

Nora curra bunamain uschè spert sco Ursina.

Il velo blau è main char ch'il cotschen.

Remartga:

Ins dovra per il pli ils adverbs *uschè*, *tuttina*, *pli*, *main* e las duas conjuncziuns *sco*, *che* per exprimer ils grads da cumparegliazium (§ 229). Per betg stuaier distinguer adina adverbs e conjuncziuns, èsi pli simpel da duvrar il term “particlas da cumparegliazium” per omadus.

266 La conjuncziun *sco* po er vegnir duvrada **per introducir ina gruppa nominala**, sco las preposiziuns. La gruppa nominala dependenta s'accorda en genus e numerus cun il subject.

Annamaria lavura sco dentista.

Sco bunas quintistas avessan ellas stuì remartgar il sbagl.

Analog a las gruppas preposiziunalas numn'ins quellas gruppas da conjuncziun + gruppa nominala dependenta er **gruppas conjuncziunalas**. En questa grammatica èn ellas subsummadas sut las gruppas preposiziunalas (§ 37).

267 Las subjuncziuns èn invariablas. Ellas introduceschan las proposiziuns subordinadas finitas (§ 46).

Jau n'avess mai pensà che ti sajas bun da far quai.

El saveva ch'igl era privlus.

Jau na sai betg, sche jau hai fatg endretg ils pensums.

Jau ma dumond, schebain ella ha ditg la vardad.

268 La **subjuncziun** la pli frequenta ed impurtanta è **che** (*ch'* avant vocal). Il *che* sez n'ha nagina significaziun, perquai vegn el savens cumbinà cun in auter pled, p.ex. *cura che, nua che, tgi che, perquai che* euv. En tscherts tips da proposiziun subordinada stat il *che* però era sulet. La subjuncziun *che* po vegnir duvrada en quatter modas e manieras:

1) diever da *che* sulet

Igl è impurtant che ti fineschias la scola.
Jau ma regord anc ch'ella aveva chavels alvs.
L'abitaziun, che jau vuleva prender a fit, è gia affittada.
El n'aveva betg fatg tschintg pass, ch'el è crudà per terra.

2) diever da *che* en cumbinaziun cun in'otra particla

Mai interessass da savair, cura ch'els arrivin.
L'interpresa ha infurmà, pertge che l'accident ha pudì capitar.
Schebain ch'ella ha trenà l'entira stad, n'ha ella betg pudì ir als gieus olimpics.
Durant ch'ella ha fatg vacanzas, è Martin sa preparà per ils examens.
Nus stuain far spert, per che nus tschiffian anc il tren.
El ha mess giud maisa, senza che jau haja ditg da far quai.

3) diever da *che* en cumbinaziun cun in pronom

Tgi che legia regularmain la gasetta, enconuscha quest problem.
Jau na sai betg tge ch'el manegia.
Nus na savain betg, cun qual tren che Maria arriva.

4) diever da *che* en cumbinaziun cun ulteriurs plects u locuziuns

Per cas che ti avessas da passar sperasvia, dà part.
L'accusà ha cumbatti fin il davos, da maniera ch'el ha gudagnà il process.

Per ina descripciun pli detagliada da las funcziuns semanticas da las subjuncziuns vesair § 271.

269 La **subjuncziun sche** introducescha proposiziuns interrogativas indirectas e proposiziuns cundiziunalas.

– proposiziun interrogativa indirecta

Jau na sai betg, sch'el po vegnir.
Nus controllain anc, sche ti has ditg la vardad.

En questa funcziun po ella era vegnir remplazzada da la subjuncziun *schebain* (§ 270).

– proposiziun cundiziunala

Sche ti vas a kino, vegn jau er.
Sch'i na vegn betg prest a plover, datti mancanza d'aua.

La particla *sche* po era vegnir cumbinada cun la particla *sco*.

Ella fa sco sch'ella avess gia gudagnà la cursa.

270 La **subjuncziun schebain** po introducir ina dumonda indirecta e remplazza en questa funcziun savens la subjuncziun *sche* (§ 269).

I dependa da tai, schebain nus vegnin anc ad uras.
Nus na savain betg, sch'el / schebain el ha ditg la vardad.

Remartga:

La subjuncziun *schebain* po era vegnir cumbinada cun la particla *che*.

Annina n'è betg vegnida, schebain ch'ella era envidada.

En tals cas ha *schebain che* la significaziun da *malgrà che*.

271 Las subjuncziuns pon, grazia a lur pussaivladads da cumbinaziun, exprimer in grond dumber da **relaziuns semanticas** tranter la proposiziun principala e la proposiziun subordinada introducida d'ina subjuncziun. Las relaziuns pon esser:

- causalas. Quellas inditgeschan il motiv u la raschun.
subjuncziuns: *perquai che, cunquai che, damai che* euv.
Ella n'ha betg pudì vegnir, perquai ch'ella è malsauna.
- consecutivas. Quellas inditgeschan las consequenzas u l'effect.
subjuncziuns: *che, uschia che, da maniera che* euv.
El è talmain stanchel ch'el sa durmenta avant il computer.
Ella è vegnida memia tard, uschia ch'ella n'ha vis nagut.
- cundiziunalas. Quellas inditgeschan ina cundiziun u ina premissa.
subjuncziuns: *sche, per cas che, nun che, a cundiziun che* euv.
El vegn er a kino, sch'el ha peda.
- concessivas. Quellas inditgeschan ina opposiziun.
subjuncziuns: *malgrà che, schebain che, schegea che, er sche* euv.
Els han fatg l'excursiun, malgrà ch'i pluveva la damaun.
- finalas. Quellas inditgeschan ina mira, in intent.
subjuncziuns: *che, per che, sinaquai che* euv.
Discurra pli dad aut, ch'ins audia insatge.
Fa vinavant, per che nus vegnian ad uras.
- modalas. Quellas inditgeschan la moda e maniera.
subjuncziuns: *sco che, sco sche, senza che*
Ella viva sco sch'ella fiss ritga.
- adversativas. Quellas inditgeschan in cuncontrast.
subjuncziuns: *entant che, auter che* euv.
Jau hai stuì lavurar, entant ch'ils auters han fatg festa.
- temporalas. Quellas inditgeschan il temp ni la durada.
subjuncziuns: *che, cura che, durant che, dapi che, avant che, sco che* euv.
Jau era gist vegnì ch'ella è ida.
Cura che ti has finì la lavur, giain nus a festivar quai.
- localas. Quellas inditgeschan il lieu.
subjuncziuns: *nua che, danunder che*
Jau na sai betg, nua che ti stas.
- introducziun dal discurs indirect.
subjuncziun: *che*
Ella ha ditg ch'ella vegnia damaun.

3.4.3. Ils adverbs

272 La grappa dals **adverbs** cumpiglia las particlas las pli differentas. Tut ils plects invariabels che na pon betg vegnir attribuids a las preposiziuns, a las conjunziuns ed a las interjecziuns tutgan tar questa grappa. Tenor la furma pon ins distinguer:

– adverbs simpels

baud, tard, gugent, savens, avunda euv.

– adverbs cumponids, che sa cumponan da plirs elements

davosvart, dasperas, spera(s)via, vitiers, enavos, giusum, giufuns, entasum, ordadora, ordvart, dapersai, surtut, tuttafatg euv.

– locuziuns adverbialas, che vegnan scrittas dapart, dentant duvradas sco ils adverbs simpels

dad aut, da bass, per cas, da cuntin, dal tuttafatg, da vart sanestra euv.

– adverbs derivads dad adjectivs cun il suffix *-main*

curtamain, deplorablain, fermamain euv.

273 La gronda part dals adverbs derivan dad adjectivs. Els vegnan **furmads** per regla **cun agiuntar il suffix *-main*** a la furma feminina da l'adjectiv:

adjectiv (masc. sg.) <i>curt</i> <i>legher</i> <i>profund</i>	adjectiv (fem. sg.) <i>curta</i> <i>legra</i> <i>profunda</i>	adverb <i>curt<u>main</u></i> <i>legra<u>main</u></i> <i>profund<u>main</u></i>
--	--	--

Tar adjectivs da pli d'ina silba cun la terminaziun *-al, -ar* accentuada e cun la terminaziun *-il* vegn il suffix *-main* agiuntà directamain a la furma masculina da l'adjectiv.

adjectiv (masc. sg.) <i>final</i> <i>regular</i> <i>gentil</i> <i>facil</i>	adverb <i>final<u>main</u></i> <i>regular<u>main</u></i> <i>gentil<u>main</u></i> <i>facil<u>main</u></i>
---	---

Adjectivs d'ina silba che termineschan sin *-al, -ar* vegnan dentant furmads cun l'adjectiv feminin:

adjectiv (masc. sg.) <i>mal</i> <i>char</i>	adjectiv (fem. sg.) <i>mala</i> <i>chara</i>	adverb <i>mal<u>main</u></i> <i>char<u>main</u></i>
---	--	---

274 Tschertas furmas masculinas da l'**adjectiv** pon avair la **funziun d'adverb**, p.ex. *mal, ferm, spert, tard, plaun, fauss* euv. Questas furmas existan per part sper las furmas dal tip *-main* sco *malamain, fermamain* euv. che n'han dentant betg adina la medema significaziun.

El stat mal.

Ti smatgas memia ferm.

Els curran spert.

Igl è memia tard.

Ils scolars legian plaun.

Ella scriva fauss.

Ella s'è blessada malamain.

El è fermamain persvadì da quai.

Remartga:

A l'adjectiv *bun* corresponda l'adverb *bain*.

Il gentar è stà bun.

Ella ha cuschinà bain.

- 275 Distinguer adverbs dad adjectivs** n'è betg adina facil. Ils adverbs èn invariabels. Ils adjectivs però èn variabels tenor genus e numerus.

Toni è stà il pli spert dals mats.

variabel en il feminin

Anna è stada la pli sperta da las mattas.

→ adjectiv

Toni curra spert.

invariabel er en il feminin

Anna curra spert.

→ adverb

Per la distincziun tranter adverbs e conjuncziuns vesair § 264.

- 276** Ils **adverbs sa refereschan** savens al verb, ma pon er sa referir ad autras spezias da pleds ubain a l'entira frasa:

– al verb

Il chaun siglia trasora en l'aua.

Ella lavura bler.

– a l'adjectiv

La fotografia è fitg bella.

Il segund film è stà pli interessant che l'emprim.

– a l'adverb

Quai poss jau dir pir damaun.

L'apparat da fotografar è sisum a dretga.

– al nomen

Avra quella porta là!

Il quader giudim è da Picasso.

– a l'entira frasa

Deplorablamain n'ha el betg pudì vegnir.

- 277** La **posiziun da l'adverb** è fitg variabla. Savens determineschan aspects stilistics la posiziun da l'adverb:

Laura ha damaun natalizi.

Damaun ha Laura natalizi.

Laura ha natalizi damaun.

- 278** Sco ils adjectivs (§ 229) pon era ils adverbs vegnir cumbinads cun adverbs d'intensidad e da cumparegliaziun. Tras questas cumbinaziuns èsi pussaivel d'exprimer differents grads d'intensidad e da cumparegliaziun. Adverbs pon vegnir cumbinads cun:

– ulteriurs adverbs d'intensidad: *fitg, detg, pulit, vaira, magari, ordvart, enorm* euv.

Ella lavura spert.

Ella lavura fitg spert.

Marietta chanta bain.

Marietta chanta vaira bain.

– adverbs da cumparegliaziun: *uschè/tuttina, pli, main*. Tar tscherts grads da cumparegliaziun sto plinavant vegnir fatg diever da las particlas sco e che per pudair agiuntar il term da cumparegliaziun.

El dissegna pli bain.

Madlaina curra uschè/tuttina spert sco Pia.

Ella cuschina pli/main bain che jau.

– cun l’artitgel definit e l’adverb da cumparegliaziun *pli* per furmar il pli aut grad da cumparegliaziun (superlativ).

Giachen disegna il pli bain da l’entira classa.

Madlaina curra il pli spert.

279 Sco tar ils adjectivs (§ 235) datti er per ils adverbs in pèr **furmas da cumparegliaziun spezialas**:

<i>bain</i>	<i>meglier/pli bain</i>	<i>il meglier/il pli bain</i>
<i>mal</i>	<i>pir/pli mal</i>	<i>il pir/il pli mal</i>
<i>nausch</i>	<i>mender/pli mal</i>	<i>il mender/il pli mal</i>
<i>bler</i>	<i>dapli/pli bler</i>	<i>il pli bler</i>
<i>pauc</i>	<i>(da)main/pli pauc</i>	<i>il pli pauc</i>

Selina scriva il meglier.

Gian lavura dapli.

Quest chor chanta mender ch’il noss.

Remartga:

In grad fitg aut po era vegnir exprimì cun il suffix *-ischem* (*bainischem, malischem, blerischem, pauchischem, charischem* euv.).

280 Sin basa da la funcziun semantica dals adverbs pon ins divider quels en differentas modas e manieras en **gruppas semanticas**. Sco usità tar gruppas semanticas, na datti dentant nagina gruppaziun fixa, e plirs adverbs appartegnan, tut tenor diever, a differentas gruppas. Per la descripziun sintactica èn las suandantas gruppas **impurtantas**:

– adverbs locals (dal lieu e da la direcziun)

qua, là, sur, sut, dapertut, ordador, davant, davos, sisur, damanaivel, nagliur, vi euv.

Las clavs èn qua.

Ti na stuessas adina chatschar en il nas dapertut.

Davosvart sin las chautschas èsi anc in flatg.

Vus prendais l’emprima strada a sanestra e lura la segunda a dretga.

– adverbs temporals (dal temp)

oz, damaun, avant, danovamain, suenter, ussa, alura, puspè, mintgatant, adina euv.

Oz hai jau danovamain stuì ir tar la dentista.

Ussa basti però!

Els van puspè en Italia en vacanzas.

Marina na vul però ir adina al medem lieu.

– adverbs modals (da la moda e maniera)

bain, gugent, auter, circa, var, sur, enturn, auter, insumma, probabel euv.

Ella faschess gugent passlung.

Quai ston ins far auter.

Martin emblida regularmain il paraplievgia.

Er adverbs da valitaziun, sco *segir, forsa, magari* euv. espriman la moda e maniera.

– adverbs conjunziunals (che mettan en relaziun il cuntegn da duas proposiziuns).

perquai, pertge, damai, pia, uschia, consequentamain, uschiglio, persuenter, autramain, però, dentant, malgrà, perencunter euv.

Anna è malsauna, perquai na vegn ella a far il trenament.

El era i pli baud. Uschia na pudeva el betg savair tge che nus avevan decidì.

Ins sto gidar immediat, uschiglio pudessi dar ina catastrofa.

La guida aveva anc admonì ils alpinists. Els èn però/dentant tuttina partids.

281 Autras gruppas semanticas d'adverbs ch'ins po numnar èn:

- adverbs interrogativs
nua?, co?, cura?, pertge? euv.
- adverbs d'enumeraziun
prima, primo, segund(a), secundo euv.
- adverbs d'affirmaziun e particlas da negaziun
gea, davaira, exactamain, nagliur, mai, na, betg, gnanc euv.
- adverbs d'intensidad
fitg, detg, pulit, vaira, ordvart, pauc, enorm, zunt, almain, bler euv.
- adverbs da cumparegliaziun
uschè, tuttina, pli, main euv.

Differents adverbs han particularitads formalas, sintacticass u da diever, che vegnan tractadas en ils proxims paragrafs:

282 Ils adverbs *uschè* ed *uschia* vegnan duvrads differentamain. Entant che la furma *uschè* vegn duvrada avant in adjectiv, adverb u pronom, vegn la furma *uschia* duvrada suletta. Ella po damai star a l'entschatta ubain a la fin da la frasa.

<i>uschè</i>	<i>uschia</i>
<i>Tes quader è uschè bel.</i>	<i>Uschia na pos ti betg far quai.</i>
<i>El chamina adina uschè spert.</i>	<i>Quai na pos ti betg far uschia.</i>
<i>Uschè insatge sco quai duvrass jau.</i>	<i>Exact uschia!</i>
Ma er:	<i>ed uschia vinavant</i>

La furma *uschia* vegn er duvrada en cumbinaziun cun la subjuncziun *che*.
Nus avain pers il bus, uschia che nus stuain ussa ir a pe.

283 Tar ils adverbs tutgan era las particlas da negaziun. L'**adverb da negaziun absolut** è na.

Vegn ti questa saira a teater? Na.

284 Las **particlas da negaziun en connex cun furmas verbalas** a l'intern d'ina frasa èn na/n' + betg.

avant consonant: <u>na</u> + <u>betg</u>	avant vocal: <u>n'</u> + <u>betg</u>
<i>El na vegn betg a chasa.</i>	<i>El n'è betg a chasa.</i>

Sco variantas stilisticas èn er permissas las furmas na e nun senza *betg*:

avant consonant: <u>na</u>	avant vocal: <u>nun</u>
<i>El na vegn a chasa.</i>	<i>El nun è a chasa.</i>

La particla da negaziun *nun* po vegnir duvrada unicamain avant in vocal ed avant in *h* betg pronunzià e stat adina senza *betg*.

Remartga:

Las duas particlas *na* e *betg* na stattan mai gist ina suenter l'otra.

285 La particla **betg** vegn avant **suletta** en tscherts contexts:

- a l'imperativ avant infinitiv
Betg fimar, per plaschair!

- avant l’infinitiv en proposiziuns infinitivas negadas
Per betg stuair ir a scola, fa Andri finta dad esser malsaun.
- sch’in element accentuà vegn negà al cumenzament u a la fin d’ina frasa
Betg ti pos cumprar in glatsch, mabain tes frar!
Jau vi vin, betg sirup!

286 En las **furmas cumponidas** preceda la particla da negaziun *na/n’* la furma finita dal verb. La particla *betg* percurter stat directamain davant la furma infinita. Tranter la furma finita e la particla da negaziun *betg* pon anc star tsherts adverbs u adverbials.

El n’ha betg salidà mai.
El na vegn probablmain betg ad ir a chatscha quest onn.
Ella n’è betg anc vegnida a tshaina.

En frusas cun inversiun stat la particla *betg* sunter il subject che suonda la furma finita dal verb.

Pertge na chantais vus betg?

287 Sch’in **pronom object nunaccentuà** preceda la furma finita, stat la particla da negaziun *na/n’* immediat avant il pronom, la particla da negaziun *betg* stat directamain sunter la furma finita dal verb.

Jau na l’hai betg dà il cudesch.
El n’al vegn betg a gidar.
Ella na ma vul betg dar il cudesch.

Sch’il pronom object nunaccentuà preceda l’infinitiv u il particip, stat la particla da negaziun *na/n’* avant e la particla *betg* sunter la furma finita.

Ella na vul betg ma dar il cudesch.
Jau na sun betg ma levada ad uras.

288 Ils blers **pleds da negaziun** na furman *betg* sulets la negaziun, mabain ensemen cun la particla *na*.

<i>na + particla</i>	
<i>ni...ni...na</i>	<i><u>Ni</u> jau <u>ni</u> ti <u>na</u> savain quai.</i>
<i>na...gnanc</i>	<i>Jau <u>na</u> sun <u>gnanc</u> vegnida a pled.</i>
<i>na...nagliur</i>	<i>Las clavs <u>n’èn</u> <u>nagliur</u>.</i>
<i>na...mai</i>	<i>Ella <u>na</u> va <u>mai</u> a kino.</i>
<i>na...nagin</i>	<i>Vus <u>na</u> ma stuais trametter pli <u>nagin</u> invit.</i>
<i>na...nagut</i>	<i>El <u>na</u> vesa <u>nagut</u>.</i>

Las particlas da negaziun *ni...ni*, *gnanc*, *nagliur*, *mai*, *nagin* e *nagut* pon er star al cumenzament da la frasa. La particla *na* è er en quest cas obligatoria:

Nagliur n’avain nus pudì far in pausa.
Mai pli na vegn jau a kino cun tai.
Nagin n’ha ditg la vardad.

289 La **negaziun** vegn savens **rinforzada cun** la particla *pli* sunter la segunda particla da negaziun.

Jau na sun betg pli ida a gimnastica. u: *Jau na sun betg ida a gimnastica pli.*
Els na m’han gnanc pli pajà la tshaina.
Ella na va mai pli a kino.

- 290** Tscherts adverbs han **funcziun da remplazzants** e cun quai ina funcziun sumeglianta a quella dals pronoms. I sa tracta dad adverbs interrogativs e da tscherts adverbs cun significaziun demonstrativa.

*Nua / cura / pertge / co avais vus gidà?
Il cudesch è là / qua.*

Insaquants adverbs cun diever pronominal remplazzan ina gruppa preposiziunala.

*Quai è stà in di da bellezza. Jau pens anc oz londervi / vidlonder (vi da quel).
Ella ha cumprà ina stgatla ed ha mess lien (en quella) tut las cartinas.
Sche ti ma das la colur cotschna, ta dun jau persuenter (per quella) la blaua.*

- 291** Sper preposiziuns u pronoms pon era adverbs star **avant la subjuncziun che**. Tals adverbs cumbinads cun *che* introduceschan alura proposiziuns subordinadas.

*Questa stad hai dà incendis, perquai ch'igl è stà memia chaud.
Els han gidà, uschia che nus avain pudì cumenzar pli baud.
Jau hai legì, entant che ti es ida a spass.
Tuts èn stads levgiads, cur che ti es vegnida en dad isch.*

3.4.4. Las interjecziuns

- 292** Las **interjecziuns** èn plets invariabels, damai particlas, che:

- stattan ordaifer las proposiziuns.
- ston vegnir consideradas sco proposiziuns autonomas.
- vegnan per il solit separadas cun ina comma ubain cun in segn d'exclamaziun.
- vegnan duvradas oravant tut en il linguatg discurre.

- 293** Las interjecziuns pon vegnir **duvradas** per:

- exprimer sentiments u impressiuns spontanais:
 - il plaschair *Juhui! Damaun avain nus liber!*
 - la dolor *Au! Quai fa mal!*
 - il smirvegl *Oh, tge bella vista!*
 - la ponderaziun *Hm! Constat quai?*
 - la malaveglia, la ravgia *Merda! Quai n'è betg bun!*
 - il disgust *Bah! Co quai toffa!*

- attrair l'attenziun u intimar da far insatge:

*Allo? Tgi è qua?
He! Tge fas ti là?
Pst! Stai quiets
Halt! Stai airi!*

- per imitar ramurs u viers d'animals:

*Peng! Jau hai tutgà tai.
Pumfata! Quai è stà il viertgel.
Miau!, Cucu!, Muh!*

Remartga:

Ina part da las interjecziuns han suns u cumbinaziuns da suns che n'èn betg usitadas en rumantsch, p.ex. *Bah!*, *Pumf!*, *Brr!*, *Pst!*

4. Suns e letras (fonetica ed ortografia)

- 294** Il linguatg vegn discurrì e scrit. Tut ils plets d'in linguatg sa cumponan d'in tshert dumber da suns respectivamain letras. Ils **suns** èn las pli pitschnas unitads dal linguatg discurrì, las **letras** las pli pitschnas unitads dal linguatg scrit.
- 295** Cura ch'insatgi discorra, aud'ins ina successiun da suns ch'è be mintgant interrutta: *Enconuschaslafabladalavulpedaliva?*
- Discorra ina persuna sapientivamain fitg plaun, pon ins divider la successiun da suns en **silbas**: *En-co-nu-schas la fa-bla da la vulp e da l'i-va*
- Las **silbas** consistan dad in ubain da plirs suns. Segund la moda e maniera d'articulaziun distingu'ins dus categorias da suns: ils *vocals* ed ils *consonants*. Entant ch'ils vocals furman il center da mintga silba, stattan ils consonants davant u davos quest center. I dat però era silbas che consistan mo dad in vocal, p.ex. *u-tschè*.
- 296** La scrittira s'orientescha als suns dal linguatg discurrì. Uschia distingu'ins era tar la scrittira tranter vocals e consonants. Vocals e consonants furman las 23 respectivamain 26 letras da l'**alfabet rumantsch**. Ils nums da las letras èn masculins sco era ils terms vocal e consonant.

<i>a</i> [a]	<i>n</i> [en]
<i>b</i> [be]	<i>o</i> [o]
<i>c</i> [tse]	<i>p</i> [pe]
<i>d</i> [de]	<i>q</i> [ku]
<i>e</i> [e]	<i>r</i> [er]
<i>f</i> [ef]	<i>s</i> [es]
<i>g</i> [ghe]	<i>t</i> [te]
<i>h</i> [ha]	<i>u</i> [u]
<i>i</i> [i]	<i>v</i> [ve]
<i>j</i> [jot, i lung]	<i>x</i> [iks]
<i>l</i> [el]	<i>z</i> [tset]
<i>m</i> [em]	

I dat anc las letras *k* [ka], *w* [ve dubel] ed *y* [ipsilon u i grec], che vegnan duvradas be en plets esters ed internaziunals sco era en nums:

kilogram, ski, kino, kiosc, kilo, kilowat, Washington, western, stewardess, whisky, hockey, happy end

Normalmain vegnan las letras *k, w* ed *y* dentant remplazzadas en rumantsch da *c, v, i*: *collega* (Kollege), *vest* (Westen), *ipsilon* (Ypsilon).

- 297** Adina na correspunda ina letra dentant betg ad in sun. Uschia equivala in sulet sun [š] a la cumbinaziun da letras <sch> en *schimgia*. Autras cumbinaziuns da letras dal medem tip èn da chattar en plets sco *tshintg, famiglia, muntogna, schaner, chaura* euv.

Il cas cuntrari n'è betg uschè frequent. El è per exempel da chattar en il pled *taxa*, nua che la letra <x> correspunda ad ina sequenza da dus suns [k + s].

Mintgant vegnan duvradas pliras letras u cumbinaziuns da letras per scriver in unic sun, p.ex.: *saiy, luf* per il sun [f]; *staila, schanza* per il sun [š]. Inqual giada vegn la medema letra u cumbinaziun da letras dentant pronunziada en differentas modas. En il pled

schanugl è la pronunzia da la cumbinaziun da letras sonora, [ž], entant ch'il <sch> da *schanza* è surd [š].

Remartga:

Las parantesas quadras inditgeschan il [sun], quellas da cugn la <letra>.

4.1. Ils vocals

298 Suns che passan tras la bucca (u bucca e nas) senza impediments numnain nus **vocals**. Tut ils vocals vegnan producids tras la vibraziun da las cordas vocalicas ed èn qua tras **sonors**. Tar ils vocals savain nus distinguer tranter **vocals simpels** e **gruppas da vocals**.

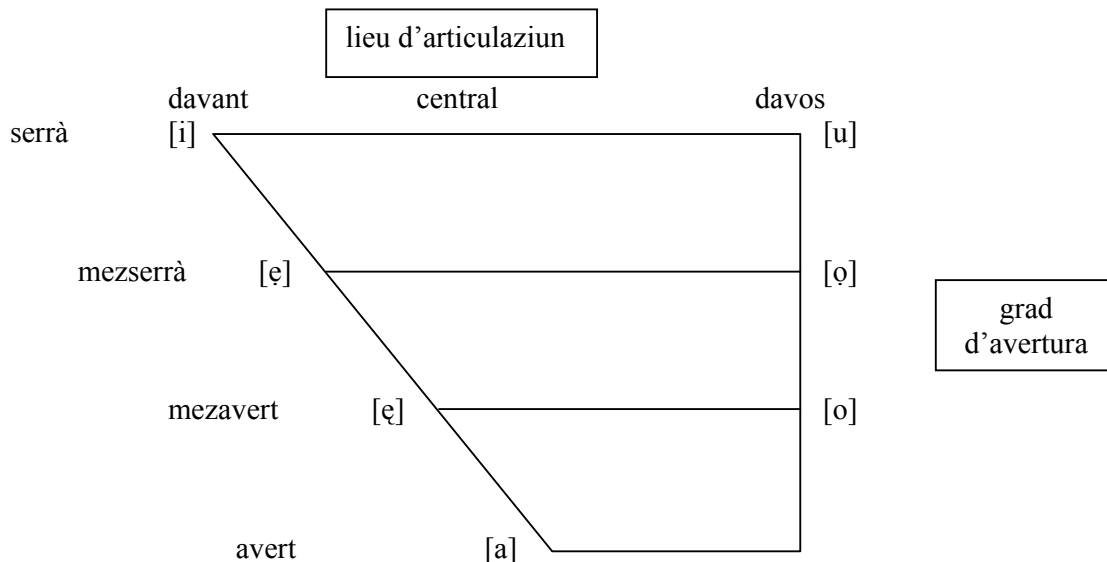
299 Ils **vocals simpels** èn en il linguatg scrit <a, e, i, o, u>. Ils vocals èn gruppads en in **trapez vocalic** segund il lieu da l'articulaziun ed il grad d'avertura da la bucca. Uschia datti en il linguatg discurre:

- trais vocals anteriurs (u palatals), [i], [e], [ɛ],
- in vocal central [a],
- e trais vocals posteriurs (u velars), [o], [ɔ], [u].

Tant l'<e> sco l'<u> vegnan damai pronunziads sin duas modas. En ils plects *fevra, festa; culm, stumbel* èn l'<e> e l'<u> averts; en *betg, chapè; bun, lung* perencunter èn els serrads. La repartiziun da quels suns variescha en ed entaifer las regions.

Sper il grad d'avertura è era la **durada dals vocals** variabla (*chāsa, cassa*). Er quella variescha in pau tenor la region. Per pli blers detagls davart la pronunzia dals vocals vesair § 3.

300 Grafica dal trapez vocalic

- 301** Sin basa da quests vocals èsi pussaivel da furmar **gruppas da** dus u schizunt trais **vocals**. Las bleras da quellas gruppas n’han betg ina pronunzia fixa, vesair § 4 concernent la gruppa <ua>.

Gruppas da dus vocals che furman ensemen ina suletta silba numn’ins **diftongs**. Sco diftongs dastgan valair en rumantsch grischun <ai>, <au> e <ie>: *maisa, saira, auto, aur, tschient, pievel*. Las autras gruppas da dus vocals pon er vegnir pronunziadas en ina silba, dentant er sco vocals cumplains, tut tenor ils consonants che precedan.

Las gruppas da trais vocals cuntengan adina in *i* ed/u in *u* nunaccentuads a l’entschatta ed a la fin da la gruppa ed in auter vocal accentuà entamez (*stuair, jau, guaud, miaivel*). La suletta gruppa da trais vocals ch’appartegnan adina ad ina unica silba, che furman damai in **triftong**, è la gruppa <ieu> [ɛv]: *fieu, gieu, lieu, bulieu, mieur, arvieut, svieuta, avieul, lieunga* euv. Quella è lura er la pli frequenta da quellas gruppas da trais vocals. Las autras gruppas da trais vocals chatt’ins mintgamai be en paucs peds (tranter 3 e 7 peds).

- 302** Ultra dals diftongs numnads existan anc diversas cumbinaziuns da vocals sumegliantas a diftongs. Ils dus vocals n’appartegnan però betg a la medema silba. En quests cas discurr’ins da **hiats**.

Hiats èn da chattar:

- en gruppas da vocals che na sa cumponan ni d’in *i* ni d’in *u*: *i-de-a, te-a-ter, ge-o-graf*.
- en peds cun in *i* u in *u* accentuà: *li-a, vi-a, mi-a, nu-a, scu-a*.
- en peds furmads cun in prefix: *re-u-niun, bi-en-ni, tri-an-gul, co-or-di-nar*.

La distincziun tranter diftongs, triftongs e hiats è en emprima lingia relevanta per la separaziun dals peds (§ 320).

4.2. Ils consonants

- 303** Tar la pronunzia dals consonants (cun excepziun dal [h]) scuntra l’aria en bucca divers impediments (la lieunga, ils dents, ils lefs euv.).

Ils consonants pon u esser **surds** (producids senza la vibraziun da las cordas vocalicas, p.ex. [p], [t], [k], *pasta, center, bloc*) u **sonors** (accumpagnads da vibraziuns p.ex. [b], [d], [g], *bau, tenda, guaud*).

Ils consonants vegnan classificads tenor **la moda e maniera ed il lieu d’articulaziun**. La suandanta tabella illustrescha questa classificaziun.

304 Survista grafica da l'articulaziun dals consonants

lieu d'articulaziun		bilabials	labiodentals	alveolars	palato-alveolars	palatals	velars	faringals
occlusivs	surds	p		t		ç	k	
	sonors	b		d		çg	çg	
fricativs	surds		f	s	ʃ			h
	sonors	(u)	v	z	ʒ	(i)		
nasals		m		n		ɲ		
laterals				l		ɭ		
vibrants				r				
affricatas	surdas			ts	tʃ			
	sonoras							

Lieu d'articulaziun dals consonants

bilabials:	tuts dus lefs
labiodentals:	ils lefs ed ils dents
alveolars:	il rempar dals dents
palatals:	il tschiel da la bucca
velars:	il palat lom / la tenda dal tschiel da la bucca
faringals:	la gula

La moda e maniera d'articulaziun dals consonants

occlusivs:	La bucca vegn serrada en ina maniera u l'autra, tut tenor il consonant, e puspè averta.
fricativs:	L'aria passa tras ina stretgira furmada da la bucca.
nasals:	L'aria sorta or dal nas. La bucca resta serrada.
laterals e vibrants:	L'aria che vibrescha sorta cuntinuadamain or da la bucca.
affricatas:	In consonant occlusiv è suandà d'in fricativ.

4.3. Ortografia

305 Cunquei ch'i dat pli paucas letras che suns, ston tsherts suns vegnir scrits cun cumbinaziuns da letras. Plinavant datti er **differentas scripziuns** (grafias) **per il medem sun**. Quai vala per ils sequents suns consonantics:

[ç]	<ch>	a l'entschatta dal pled avant <i>a</i> ed <i>o</i> : <i>chau, chantun, chomma</i> en plets cumponids avant <i>a</i> ed <i>o</i> : <i>surchargiar</i>
	<tg>	en tut ils auters cas: <i>tgenin, tgina, tguli, petgen, sitg</i> , cf. er § 307.
[k]	<c>	avant <i>a, o, u</i> : <i>calma, colur, cudesch</i>
	<ch>	avant <i>e, i</i> : <i>che, chemia, chinais, pachet</i>
	<k>	en insaquants plets internaziunals: <i>kilo, kino, skizza, skelet</i>
[g]	<g>	avant <i>e</i> ed <i>i</i> : <i>gentar, gidar</i>
	<gi>	avant <i>a, o, u</i> : <i>giat, giomber, giubilar</i>

[g]	<g>	avant <i>a, o, u</i> : <i>garantir, golf, gust</i>
	<gh>	avant <i>e, i</i> : <i>ghetto, ghitarra, lunghezza, marenghin</i>
[s]	<s>	usualmain
	<ss>	tranter vocals: <i>fossa, passar, taisser, mussa</i> a la fin dal pled, sch' il pled ha furmas cun <ss>: <i>mussar - jau muss</i> ; <i>passar - jau pass</i> ; <i>grassa - grass</i> ; <i>nossa - noss</i>
[š]	<sch>	avant vocal, avant <i>l</i> ed a la fin dal pled: <i>sche, laschar, schlatta, pesch</i>
	<s>	avant consonant surd (§ 303): <i>spazi, stagiun, scola, frestg, puspè</i> avant <i>m, n, r</i> a l'entschatta dal pled: <i>smanar, snegar, sromar</i>
[ž]	<sch>	avant vocal: <i>schanugl, schelar, schumber, garascha</i>
	<s>	avant in consonant sonor (§ 303): <i>sbagl, sdrappar, sgular, svidar</i>
[ts]	<c>	avant <i>e</i> , avant <i>i</i> + consonant e suenter <i>s</i> : <i>cedel, ciclus, scienza; december, difficil, conscient</i>
	<z>	avant <i>a, o, u</i> , avant <i>i</i> + vocal, a la fin dal pled ed a la fin dal pled avant <i>i</i> : <i>zavrar, ozon, zuppar, grazia, piz, uffizi</i> , cf. er § 306.
[ʃ]	<gl>	avant <i>i</i> ed a la fin dal pled: <i>glisch, glina, giaglina, fegl, sigl</i> en la furma <i>meglra</i>
	<gli>	avant <i>a, e, o, u</i> : <i>pigliar, glieud, giaglioffa, vegliurd</i>

Remartga:

Tar las differentas scripziuns per il medem sun tutgan er las geminatas u dublaziuns (*vita - gritta* euv.), cun excepziun da <ss>, e la scripziun da consonants sonors a la fin dal pled (*verd - avert; jau vend - jau rent* euv.), che vegnan adina pronunziads surd.

En rumantsch grischun èn las sequentas scripziuns regladas in pau auter ch'en ils idioms:

306 La scripziun da **c e z** (per [ts]):

c vegn scrit:

– avant **e** (*celebrar, cella, center, december, recepir*)

– avant **i** + **cons.** (*circa, citad, difficil, musicista*)

– suenter **s**: (*scena, scienza, conscient*)

– sco excepziun **deci** e **soci** ed ils plects che derivan da quels (*deciliter, decimal, social, societad, associaziun*)

z vegn scrit en tut ils auters cas, en particular era:

– avant **i** + **vocal** (*spezia, uffizial*) (sch'i na preceda betg in *s*, sco en *conscient*, euv.)

– avant **i** a la fin dal pled ed a la fin dal pled insumma (*edifizi, uffizi, niz, piz*)

z empè da **c** tenor la regla pon ins er chattar:

– a l'entschatta dal pled avant **e** ed **i** + **cons.** (*zercladur, zichel, zinsla*)

– a l'intern en paucs plects, sco *manzegna, chalzers, clavazin, magazin, chavazzin*

– tar ils verbs sin *-zar* conjugads cun *-esch-*: *influenzar – influenzesch*

307 La scripziun da **ch e tg** (per [č])

ch vegn scrit:

– a l'entschatta dal pled sch'i suonda in *a* u in *o*

cha-: *chantun, chasa, chatscha, chaminar, chargiar, char, chapibel*

cho-: *chombra, chomma, chonna*

– en plects cumponids avant *a* ed *o*, exceptà suenter *s*

interchantunal, surchargiar euv. ma: *stgargiar, stgatschar, distgargia* euv.

tg vegn scrit en tut ils auters cas:

- a l'entschatta dal pled avant *e, i, u*: *tge?, tgenin?, tgi?, tgina, tgirom, tgunsch, tgiular*
- a l'intern ed a la fin dal pled: *ritga, setga, vatga; latg, notg, rintg*
- adina suenter *s*: *stgars, stgella, stgir; mustga, ristgar; frestg, rustg*

Remartga:

La repartiziun tranter [k] e [ç] tar ils verbs sin *-tgar* u *-car* e lur abstracts è reglada sequentamain:

<i>-itgar</i>	<i>deditgar, inditgar, modifitgar, signifitgar</i> ma: <i>dedicaziun, indicaziun, modificaziun, significaziun</i>
<i>-ocar</i>	<i>evocar, provocar, revocar; provocaziun, revocaziun</i> euv.
<i>-ucar</i>	<i>educar; educaziun</i>

308 La scripziun *sch/s* (per [š], [ž])

sch vegn scrit:

- avant *l*: *schlantsch, schlep, schliar, schlop, schluppet, raschlar*
- a la fin dal pled: *pasch, pesch, glisch, crusch*

s vegn scrit:

- avant consonant, cun excepziun da *l*:

sbagliar, sdratsch, sfegliar, sgular, smatgar, smetter, snegar, snuizi, sromar; respunder, rasdiv

Excepziuns èn:

- ils plets cumponids cun *desch/diesch*: *deschset, deschdotg, deschnov; dieschmilli*
- avant *m* ed *n* a l'intern da varsaquants plets, p.ex. *dieschma, muschna, puschmaun, ruschnar*

309 Las presilbas *con-* e *cun-* en plets cumponids

Ina gronda part dals plets cun la presilba *con-* u *cun-* vegnan scrits cun *con-*. Quai è adina il cas, sch'il segund element dal pled n'exista betg sco pled independent en rumantsch. La presilba *con-* na vegn en quels cas betg identifitgada sco in element separabel (prefix) dal tschep dal pled:

concentrar, concept, concluder, considerar, consistenter, contribuir euv.

La presilba *cun-* vegn scritta, sche la segunda part dal pled (tschep) exista era per sasez. La presilba *cun-* è en quels cas identifitgabla cleramain sco prefix d'in verb u nomen independent:

cuntegnair, cunvegnir, cunventscher, cunabitant, cundecisiun euv.

310 La scripziun *cunter-/contra-* e *disch-/dis-*

cunter-	avant vocal	<i>cunterargument, cuntereffect, cunterofferta</i>
contra-	avant cons.	<i>cuntradicziun, contrafar, contraproposta, contratendenza</i>
disch-	avant vocal	<i>dischavantatg, dischequiber, dischillusium, dischoccupà, dischurden</i>
disch-	avant <i>l</i>	<i>dischlocar, dischlocaziun</i>
dis-	avant cons.	<i>disfortuna, disgrazia, disgust, dismetter, disnivel, dispensar</i>

311 Pleds **cun outra scripziun** en rumantsch ed en tudestg:

Pleds che vegnan scrits en tudestg cun <gg> han en rumantsch be in <g>:

Agglomeration > *aglomeraziun*; Aggregat > *agregat*; aggressiv > *agressiv* euv.

Las cumbinaziuns da letras grecas *ph, th, rh* vegnan scrittas en rumantsch cun *f, t, r*:

Philosophie > *filosofia*, Rhythmus > *ritmus*, Orthographie > *ortografia* euv.

312 L'accent grav stat en rumantsch grischun:

– En il singular masculin dals pleds che termineschan sin **-a** ed **-i accentuà** e che furman il plural sin **-ds** empè da **-s**. Quai pertutga en emprima lingia las furmas regularas dal particip perfect, ma era varsaquants nomens ed adjectivs suondan quest tip.

sg. <i>purtà</i>	pl. <i>purtads</i>	sg. <i>prà</i>	pl. <i>prads</i>
<i>temì</i>	<i>temids</i>	<i>vestgì</i>	<i>vestgids</i>
<i>vendì</i>	<i>vendids</i>		
<i>partì</i>	<i>partids</i>		

dentant: *ami, amis; chasti, chastis; uffizi, uffizis*

– En il singular masculin dals pleds che termineschan sin **-e accentuà** e furman il plural sin **-ls** empè da **-s**. Quai pertutga nomens sco:

sg. <i>chapè</i>	pl. <i>chapels</i>
<i>chastè</i>	<i>chastels</i>
<i>utschè</i>	<i>utschels</i>
<i>vadè</i>	<i>vadels</i>

– Plinavant stat l'accent grav en varsaquants pleds invariabels **per inditgar l'accentuaziun** en cas da dubi:

empè, però, puspè, uschè, utrò euv.

Ins scriva *uschè, uschè bain, uschè ditg, uschè pauc, uschè spert* cun accent, ma, *uscheditg che, uschenavant che, uschespert che, in uschenumnà/in'uschenumnada*.

L'accent grav ha la funcziun d'inditgar l'accentuaziun en cas da dubi. En la furma cumposta croda quella raschun per l'accent grav.

– E finalmain stat l'accent grav **per distinguer pleds** che vegnissan uschiglio scrits tuttina, ch'han dentant ina significaziun (e per part era ina pronunzia) differenta.

<i>è/e</i>	<i>el è cuntent</i>	<i>jau e ti</i>
<i>èn/en</i>	<i>els èn cuntents</i>	<i>ella lavura en in biro</i>
<i>i/i</i>	<i>jau sun i a chasa</i>	<i>i plova; i van cun patins</i>
<i>là/la</i>	<i>il cudesch è là</i>	<i>la mappa sin maisa</i>
<i>nà/na</i>	<i>ve nà!</i>	<i>na!; nus na vegnin betg</i>
<i>già/gia</i>	<i>ella suna la già</i>	<i>els van già a chasa</i>
<i>lèt/letg</i>	<i>lur lèt ha durà mo in onn</i>	<i>quel letg è dir</i>
<i>pèr/per</i>	<i>els èn in pèr; in pèr guants</i>	<i>in per in</i>

L'accent grav da quels nomens resta era en la furma dal plural.

313 L'accent acut stat be en in pèr pleds esters (che derivan surtut dal franzos):

<i>il café</i>	<i>ils cafés</i>
<i>il comité</i>	<i>ils comités</i>
<i>il défilé</i>	<i>ils défilés</i>
<i>il té</i>	<i>ils tés</i>

L'accent acut n'ha nagin'influenza sin la furmaziun dal plural, quel vegn furmà cun agiuntar in **-s**.

314 Per rumantsch vegnan ils plects scrits usualmain cun letras pitschnas (minusclas), sco en ils auters linguatgs romans. La scripziun cun letras grondas (maiusclas) serva a distinguer numns individuals da plects generals u a far ressortir il plect dal text per motivs sintactics, semantics u er be grafics. Tar ils **plects simpels** vegnan perquai scrits **grond**:

– ils plects a l'entschatta da la frasa e suenten punct dubel en il discurs direct.

Jau vom uss a chasa. Damaun stoss jau levar baud per ir a la lavur.

El ha ditg: "Jau vom uss a chasa."

– ils numns da personas, da famiglia, d'animals, da firmas u marcas.

Maria, Gion, Duri, David; Carisch, Peer; Nero, Bello, Bionda; Migros, Coop, Novartis; Rivella, Nescafé euv.

– ils numns geografics da lieus, regions e da stadis.

Schons, Tujetsch, Tinizong, S-chanf, Ramosch; Surmeir, Toscana, (las) Alps; Svizra, Frantscha, Germania

– ils numns da pievels.

ils Rumantschs, ils Sutsilvans, ils Franzos, ils Englais euv.

– ils numns da las festas religiosas e profanas principalas.

Nadal, Pasca, Tschuncaisma, Bumaun, Bavania, Ascensium; Chalandamarz, Schlittada euv.

– ils numns da publicaziuns, er en indicaziuns scursanidas.

Algords, Rimas, Poesias, Punts; (la) Crestomazia, (las) Annalas euv.

– ils plects Dieu, Segner, Salvader, Tutpussant; Cristus, Messias, Nossadunna.

– las furmas da curtaschia *Vus, As, Voss*, cf. § 166.

315 Tar **numns cumponids** da dus u plirs elements vegn usualmain be l'**emprim plect** scrit grond, sche quel è in nomen.

Confederaziun svizra, Psalm svizzer, Constituziun federala, Banca naziunala, Viafier retica, Museum retic; Uniun federala da musica, Biblioteca chantunala grischuna, Maraton da skis engiadinais, Museum da la natira euv.

Tar titels da cudeschs, raquints, chanzuns euv. vala quai per regla er, sche l'artitgel stat a l'entschatta da quel.

Il tunnel, La vegnida, Il battafarclas, La terra impromissa, La rumur dal flüm, L'hom strom, Il cavalut verd, Igl cratsch vean, Il pastur sin l'alp euv.

Sch'il nomen furma la segunda part dal num, vegnan dentant savens scrittas grond tuttas duas parts, surtut sch'in adjectiv preceda il nomen.

La Punt, La Quotidiana, Il Tschespet; La Culissa, Ils Hades; La Pagina da Surmeir, La Bargia dil tschess; (il) Nov Testament, (la) Sontga Scrittira; (las) Trais Lias, (ils) Quarter Chantuns euv.

Scrit grond vegnan omaduas parts er tar numns cumponids cun in auter num.

Gion Paul, Chesa Planta; Piz Mitgel, Val Müstair; Lai da Turitg, Pass dal Fuorn, Centrala da dunnas dal Grischun euv.

Tschertas firmas ed instituziuns pretendan u han almain per disa da scriver grond tut ils plets principals che cumponan lur num. Quai è surtut il cas per firmas ed instituziuns ch'èn er enconuschentas tras las letras d'entschatta da quests plets.

Banca Chantunala Grischuna (BCG), Uniun da Bancas Svizras (UBS), Parc Naziunal Svizzer (PNS), Societad Svizra da Salvament (SSS); Societad Retorumantscha (SRR) Conferenza Generala Ladina (CGL), Lia Rumantscha (LR) euv.

I dat dentant er singulas instituziuns che prefereschan da scriver tut pitschen.

institut grischun per la perscrutaziun da la cultura (igc)

- 316 Reglas spezialas** valan per ils **nums cumponids geografics**. Quels vegnan fixads da la Cumissium da nomenclatura dal chantun Grischun tenor reglas stabilidas dal 1936 per tut ils linguatgs romans da la Svizra. Tenor questas reglas vegnan tut ils plets che cumponan il num geografic scrits grond, auter ch'ils artitgels e las preposiziuns a l'intern dal num.

Piz Nair, Pèz Tgietschen, Engiadina Bassa, Vaz Sura, Scuol Suot, Alp Dadens, Via Centrala; Grond Son Bernard, Crap Sogn Gion; Lag la Cauma; Munt da la Bescha, Pala da Camutschs, Uaul sur Caltgadir, Via da la Staziun, Via dal Teater euv.

Questas reglas valan analog er per nums ordaifer il Grischun:

Stadis Unids, Part Sura Bernaisa, America dal Sid, Africa dal Nord, Mar Mediterrana, Lai dals Quatter Chantuns, euv.

Remartgas:

Fin uss na vegnivan questas scripziuns betg utilisadas en texts currents rumantschs. Damai che lur diever è dentant daventà frequent ozendi sin chartas turisticas e sin il grond dumber da mussavias, n'èsi betg pli convegnent d'insister sin ina scripziun differenta dals nums geografics en texts currents, er sche quels suondan autras reglas da scripziun ch'ils ulteriurs nums.

I n'è betg adina cler, tge che sto valair sco num geografic e tge betg. Uschia vegn p.ex. *Svizra tudestga, Svizra romanda, Grischun talian, Grischun central* euv. **betg utilisà en chartas geograficas**. Talas designaziuns ston perquai valair sco denominaziuns linguisticas e damai er vegnir scritta tenor las reglas usualas.

- 317** Sco **nums cumponids** che vegnan **scrits grond** sin ina u l'autra da las modas e manieras inditgadas en § 315 valan:

– ils nums da personas e da famiglia, da chasas, firmas u marcas

Gion Antoni, Donat da Vaz, Carl il Temerari; Posta veglia, Chesa Planta, Ustria Alpina; Ovras electricas d'Engiadina Bassa, Pendicularas Crap Sogn Gion; Swiss Ski, Red Bull

– ils nums da festas religiusas e profanas impurtantas

Venderdi sontg, Dumengia alva, Dumengia da (las) palmas, Sontga Tschaina, Rogaziun federala; Festa federala da chant, Tir da la Chalavaina euv.

– ils titels da publicaziuns da different gener

Fain manü, Levzas petras, Paun cucu, Fieu e flomma; Il descendent, Il retuorn, Il blau engulà, Il sunteri da nanins; Dicziunari vallader-tudais-ch, Niev vocabulari romontsch sursilvan – tudestg, Lexicon istoric retic; Cudesch civil svizzer, Cudesch da dretg grischun.

Ils nums da publicaziuns na suondan savens betg las reglas da scripziun usualas:

Chalender Ladin, Grammatica Sursilvana, Normas Surmiranas, Terra Grischuna, Istorgia Grischuna, Dicziunari Rumantsch Grischun (DRG) euv.

Darar vegn er l'entir titel scrit pitschen en tals titels: *la müdada, il giat cotschen, fein selvadi, annalas da la societad retorumantscha* (cuverta; pagina da titel: *Annalas da la Societad Retorumantscha*)

- las designaziuns d'instituziuns, organisaziuns, uniuns, societads, partidas euv.
Scola chantunala grischuna, Corporaziun regiunala Val Müstair, Cor da baselgia da Müstair, Club alpin svizzer (CAS), Uniun grischuna da commerzi e d'industria, Societad istorica dal Grischun, Associazion dals archivars svizzers, Lia svizra per la protecziun da la natira, Partida liberal-democratica svizra euv.
- las designaziuns cumpletas dals departaments, dals uffizis e d'altres organisaziuns politicas federalas e chantunalas
Departament federal da giustia e polizia (DFGP), Departament da construcziun, traffic e selvicultura (DCTS) [dal Grischun], Uffizi federal da cultura (UFC), Uffizi chantunal da la protecziun civila (UCPC) euv.

318 Pitschen vegnan scrits **tut ils auters plects** da la frasa, en particular er:

- ils plects suenter in punct dubel, sch'i suonda ina enumeraziun
Las quatter stagiuns èn: primavaira, stad, atun, enviern.
- ils adjectivs che designeschan pievels e las designaziuns dals linguatgs
la naziun tudestga, ils guauds sursilvans, la lingua rumantscha, il tudestg (linguatg), per rumantsch euv.
- ils nomens che designeschan gruppaziuns religiosas u politicas
ils reformads, ils catolics, ils benedictins, ils ughenots, ils naziunals, ils fascistes, ils socialistes, ils democrats
- las designaziuns dad epocas e moviments
antica, classica, renaschientscha, umanissem, reform, baroc euv.
- las designaziuns d'instanzas politicas e giudizialas
confederaziun, chantun, vischnanca, regenza, suprastanza, dretgira, tribunal, parlament, cumissiu, cussegl grond, cussegl naziunal, euv.

319 In plect po cumpigliar ina u pliras **silbas**. Ina silba consista dad in u plirs suns; ella cuntegna dentant almain in vocal, in diftong u in triftong. Il vocal è il center da la silba; in plect ha tantas silbas, sco quai ch'ins po distinguer vocals, diftongs u triftongs en quel. Silbas che fineschan cun in vocal numn'ins silbas avertas (*cha-sa, fri-na, so-ra*). Silbas che fineschan cun in consonant numn'ins silbas serradas (*cum-bel, ven-ter, em-pren-der*).

Las silbas na giogan en il linguatg discurre strusch ina rolla, auter che en pronunzia affectada. En il linguatg litterar e tar il chant è dentant las silbas las constituentas dal metrum. En il linguatg scrit vegnan ils plects separads a la fin d'ina lingia tenor lur structura da silbas. La norma dal linguatg scrit na suonda dentant betg adina la silbaziun dal linguatg discurre ([a-ri-va] - <ar-ri-va>; [me-ter] - <met-ter>).

320 En il linguatg scrit vegnan las **silbas separadas** sequentamain:

- In consonant simpel furma ina silba cun il vocal suandant:
cha-sa-da, gu-da-gnar, re-pe-ter euv.
- Consonants dubels vegnan separads in per vart, damai:
ar-rivar, bel-la, mus-sar, tramet-ter, zap-pa euv.

- Tar dus u trais consonants intervocalics furma il davos ina silba cun il vocal suandant: *tad-lar, gron-da, pren-der, sim-pel, char-vun, pas-ler, Sviz-ra, giaz-la* euv.
- Gruppas da consonants che pon star a l’entschatta d’in pled rumantsch furman dentant ina silba cun il vocal suandant e na pon betg vegnir separadas. Quai èn las gruppas:
 - a) *bl, cl, fl, gl, pl*: *movi-bla, ma-cla, gri-fla, ne-gla, sim-pla*
 - b) *br, cr, dr, fr, gr, pr, tr*: *dum-brar, sa-cra-ment, va-dretg, ci-fra, al-le-gra, im-pro-vi-sar, le-tra*
 - c) *s + consonant*: (*sc, sd, sp, st, stg*): *vi-scla, ra-sdiv, ra-spa-da, que-sta, fre-stga*
 - d) Latiers vegnan era anc las gruppas *vl* e *vr*: *pus-sai-vla, po-vra* euv.
- Presilbas mantegnan lur furma tar la separaziun da las silbas, sch’i suonda in consonant: *ab-rogar, con-vertir, dis-cordia, ex-primer, trans-portar* euv.
Suonda però in vocal, mantegna la presilba sia furma mo sche la segunda part exista era suletta sco pled rumantsch: *con-uman, disch-occupaziun, trans-acziun* euv.
ma: abo-lir, exa-minar, exe-cutar, exem-pel, tran-sit euv.
- Suffixs n’han nagin’influenza sin la separaziun da las silbas: *cude-schet, fra-rin, sco-la-stic, ma-te-rial* euv.
- Pleds cumponids duessan vegnir separads tant sco pussaivel tenor il senn: *passa-temp, ero-dinamic, foto-copia* euv.
D’evitar è la separaziun da l’emprima part dal pled cumpost: **pas-satemp, *fo-tocopia* euv.

321 Nunseparabels èn:

- Pleds d’ina silba (monosillabs): *in, dus, chau, naiv, isch* euv.
- Las cumbinaziuns da letras che designeschan suns simpels: *ch, tg, gl, gn, qu, sch, stg, tsch* (*s-ch* e *dsch* en nums geografics).
- Ils diftongs *ai, au, ie* e las cumbinaziuns diftongas e triftongas: *ia, iu, ui, uo, ieu* ed *uai*.
- Tranter vocals duain ins separar unicamain en pleds cumponids: *extra-ordinari, co-operaziun, re-acziun* euv.

D’evitar per raschuns tipograficas è era:

- La separaziun d’ina silba d’in sulet vocal. Perquai èn pleds sco *ami, aua, umet, utschè*, euv. nunseparabels.
- La separaziun tar l’apostrof. A la fin da la lingia po però star empè da la furma apostrofada la furma cumplaina, pia:

<i>Ins na saveva betg cura che</i>	[betg: ch ’
<i>el pudess puspè entschaiver.</i>	el]

322 En rumantsch n’èn las **reglas da comma** betg uschè strictas sco p.ex. en tudestg. Sco regla generala vala: nua ch’ins vul far ina pausa en la frasa, mett’ins ina comma. La comma è en rumantsch per ordinari il segn d’ina pitschna pausa e betg il segn d’ina disposiziun sintactica sco en tudestg. Las reglas da comma dependan damai pli ferm da quai ch’ins vul exprimer. Ellas han surtut la funcziun d’inditgar la melodia, il ritmus e las pausas ed èn tras quai in agid per chapir meglier il text. Tuttina n’è il diever da la comma betg arbitrar; i dat er contexts, nua ch’ella è fixa.

323 En la **frasa simpla** vegnan parts structuralas da la medema spezia da plects, che stattan en seria ina suenter l'otra (enumeraziun), separadas cun ina comma, danor sch'ellas èn colliadas cun las conjuncziuns *e/ed* u *u*.

plirs subjects: *Pigns, lareschs, tieus e schembers èn las quatter plantas principalas da noss guauds.*

plirs predicats: *Tuts baterlan, cloman, sbragian, ma nagin na taidla.*

plirs objects: *Nus avain lecziuns da matematica, fisica, chemia e biologia.*

plirs adverbials: *Oz, damaun e puschmaun hai jau da far servetsch da notg.*

plirs attributs: *Quel film interessant, excitant ed impressiunant ha propi pudì persvader.*

Ma: *ina gronda bella chasa*

324 En la **frasa coordinada** vala:

– La coordinada senza conjuncziun ha adina ina comma:

La mamma legia, Duri emprenda, il bab e Corina preparan la tschaina.

– La frasa coordinada cun las conjuncziuns *e (ed)*, *u* n'ha per ordinari nagina comma:

El ha cumenzà la lavur ed jau hai finì ella.

Ella è en biro u a far cumissiuns.

Ins po metter ina comma, sche la frasa è lunga e sche la conjuncziun collia frastas cumpletas.

Suenter quella greva malsogna ha el puspè pudì cumenzar ad ir per la pizza, ed el sa sentiva mintga di sco nov naschi.

– Las frastas coordinadas cun las autras conjuncziuns (*dentant, però, ma, percunter, ubain, damai, perquai* euv.) han ina comma:

Quai è interessant, dentant era detg difficil.

Jau turn questa saira a chasa, mes cumpogn percunter stat anc in pèr dis a Paris.

325 Concernent las **proposiziuns subordinadas** vala:

– Avant *sche* ed avant las subjuncziuns *che* e *sche* cumbinadas cun in auter plect mett'ins ina comma.

Ella n'ha anc betg dà part, sch'ella vegn cun nus en vacanzas.

Jau na sai giuditgar quai, avant che jau n'hai betg studegià la chaussa.

Sche la frasa è fitg curta ed ins na fa insumma nagina pausa, na mett'ins betg ina comma.

Sas ti nua ch'el stat?

Ve sche ti has temp.

– Avant la subjuncziun *che* na vegn per regla mess nagina comma.

Igl è pussaivel ch'el è gia partì.

Ins sa che memia bler stress è malsanadaivel.

Quai è il meglier cudesch che ti has scrit.

Sche la proposiziun subordinada preceda la principala, mett'ins però ina comma.

Che ti fissas ina tala canaglia, n'avess jau mai sminà.

– Frastas introducidas dad *il qual, la quala, cun la quala, tar il qual* euv. separ'ins cun ina comma.

En agiunta tramettain nus il cudesch, per il qual Vus essas s'interessada.

- Proposiziuns interchadadas vegnan separadas cun ina comma.
*Sas ti ussa, cuntinuescha el, tge che ti vuls far l'auter onn?
 Nus tuts, e jau less accentuar quai, stuain far pli gronds sforzs.
 Il delinquent, in um da ca. 40 onns, è vegnì arrestà la notg passada.
 Quest cudesch, che jau hai cumprà en in antiquariat, è stà vaira char.*

326 La comma è er obligatorica en intgins **cas speziels**:

- L'apposiziun vegn separada da la frasa cun ina comma, sch'ella na fa betg part dal num.
Leon Schlumpf, l'antierur cusseglier federal grischun, è in grond ami da la musica populara.

Ma: Carl il Temerari ha laschà la vita a Nancy.

- Allocuziuns, era en brevs, ed interjecziuns separ'ins cun ina comma da la proposiziun.
*Erica, taidla ina giada!
 Va a chasa, Reto!
 Tar nus, mes signurs, na datti betg confusiuns.
Bravo, quai has fatg stupent!
Juhui, damaun avain nus liber!*

La comma vegn er messa, sch'ins metta in pled en ina posiziun speziala per al far resor-
tir.

*Durmir, quai savess jau adina!
La musica, quai è mia gronda passiun.*

- En la data mett'ins la comma sunter il num da la vischnanca.
Sent, ils 5 da schaner 2004

Funtaunas

- Arquint, J.C.: *Vierv ladin. Grammatica elementara dal rumantsch d'Engiadina bassa*, Tusan, 1964.
- Darms, G., Dazzi Gross, A.A., Gross M.: *Pledari rumantsch grischun-tudestg/tudestg-rumantsch grischun*, LR, Cuira, 1985.
- Darms, G., Dazzi Gross, A.A., Gross M.: *Grammatica elementara dal rumantsch grischun*, LR, Cuira, 1985.
- Darms, G., Dazzi Gross, A.A., Gross M.: *Langenscheidts Wörterbuch Rätoromanisch*, Langenscheidt, Zürich, ⁵2004.
- Dazzi Gross, A.A., Gross M.: *Curs da rumantsch grischun per persunas da lingua rumantscha*, Lia rumantscha, Cuira, 2003ss.
- Dubois, J.: *Larousse. La nouvelle grammaire du français*, Larousse-Bordas, Paris, 1997.
- Eisenberg, P., Gelhaus, H., Henne, H.: *Duden 4. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache*, Dudenverlag, Zürich, ⁶1998.
- Gallmann, P., Sitta, H.: *Schülerduden Grammatik. Eine Sprachlehre mit Übungen und Lösungen*, Dudenverlag, Zürich, ⁴1998.
- Gallmann, P., Sitta, H.: *Deutsche Grammatik*, Lehrmittelverlag des Kantons Zürich, Zürich, 1996.
- Ganzoni, G.P.: *Grammatica ladina. Grammatica sistematica dal rumantsch d'Engiadina'ota per scolars e creschieus da lingua rumantscha e tudascha*, Samedan, 1977.
- Liver, R.: *Manuel pratique de romanche, sursilvan-vallader*, Romanica Raetica tom 4 SSR, Cuira, 1982.
- Renzi, L.: *Grande grammatica italiana di consultazione*, Il Mulino, Bologna, 1988-1997.
- Schmellentin, C.: *Grammatica cumplessiva dal rumantsch grischun* (en preparaziun).
- Signorell, F.: *Normas surmiranas. Grammatica rumantscha digl idiom da Sur- e Sotses*, Chasa editura per meds d'instrucziun, Cuira, 1987.
- Signorell, F.: *Carnet accumpagnont set otg nov. Rumantsch surmiran*, Chasa editura per meds d'instrucziun, Cuira, 2003.
- Spescha, A.: *Grammatica sursilvana*, Casa editura per mieds d'instrucziun, Cuira, 1989.
- von Flüe-Fleck, H.: *Schulgrammatik. Ein Kompendium für das 7.-10. Schuljahr*, Kantonale Lehrmittelverwaltung, Freiburg, ²1999.

Register da materias

Las cifras sa refereschans als paragrafs

accent 312-313

accumpagnaders e remplazzants 143-149

accumpagnaders (definiziun) 144

caracteristicas 148

classificaziun 149

definiziun 143

pussaivladads da diever 146-147

remplazzants (definiziun) 145

adjectiv 213-251

adjectiv u pronom (test da coordinaziun) 221

adjectivs invariabels 217

adjectiv nominalisà 237

adjectiv en funcziun d'adverb 237, 274

caracteristicas 213

diever attributiv 223-225

funcziun descriptiva 224

funcziun distinctiva 225

diever predicativ 219, 226-227

furmas 214-216, 222, 228

grads d'intensidad e da cumparegliaziun 229-236

particips en funcziun d'adjectivs 218

posiziun 223-225

adjectiv numeral 238-249

adjectiv numeral indefinit u pronom indefinit 250

autras spezas da plets ch'expriman ina quantidad 251

caracteristicas 238-239

sorts 240-249

adverb 272-291

adjectivs en funcziun d'adverbs 237, 274

adverb u adjectiv 275

adverbs cun la subjuncziun *che* 291

adverbs en funcziun da remplazzants 290

definiziun e furmas 272-273

grads d'intensidad e da cumparegliaziun 278-279

gruppas semanticas (adverbs locals, temporals euv.) 280-281

posiziun da l'adverb 277

referiment da l'adverb 276

adverbial = complement circumstanzial

alfabet 296

artitgel 150-158

artitgel definit 152

artitgel indefinit 153

caracteristicas 150

diever dals artitgels 156-157

funcziun dals artitgels 155

furmas dals artitgels 152-153

omissiun da l'artitgel 158

preposiziun + artitgel definit 154

attribut 42-43

definiziun 42

furmas 43

che 47-48, 268

colliaziuns relativas 47, 209-210

comma (reglas da comma) 322-326

conjugaziun 97-130

classas 97

furmas cumponidas 118-126

accord dal particip 120

furmas dal perfect 118, 122

furmas dal perfect II 123

furmaziun cun *avoir* u cun *esser* 119

futur I e II 124-125

passiv 126

perfect dals verbs reflexivs 121

furmas simplas 105-117

1./2. pl. indicativ preschent 108

conjunctiv preschent 110

cundiziunal preschent 111

-el en la 1. sg. indicativ 107

gerundi 116

imperativ 112-114

indicativ imperfect 115

indicativ preschent 105

particip irregular 130

particip regular 117

verbs cun -esch- 106

verbs reflexivs 109

gruppas da verbs (regulars – alternants – irregulars) 100

posiziun da l'accent 99

verbs alternants 102, 127

verbs irregulars 103, 129

verbs regulars 101, 104

conjunctiv 85-88

diever 86

discurs indirect 87

furmas 85

- conjuncziun** 261-271
 - conjuncziun u adverb 264
 - conjuncziuns cumbinadas 263
 - conjuncziuns e lur rapports semantics 265
 - definiziun e distincziun 261
 - diever particular da *sco* 266
 - funcziun 262
 - subjuncziuns 267-271
 - subjuncziuns e lur rapports semantics 271
- consonant** 303-304
 - definiziun 303
 - survista grafica da l'articulaziun 304
- cumplement = parts da la proposiziun
- cumplement circumstanzial** 39, 93
 - distincziun dal cumpl. preposiziunal 40
- cumplement direct (object direct)** 34, 93, 171
 - eruir l'object 35
- cumplement predicativ** 36, 93
 - verbs cun cumplements predicativs 37, 128
- cumplement preposiziunal (object preposiziunal)** 38, 93, 171
 - distincziun dal cumpl. circumstanzial 40
- cundiziunal** 89-90
 - diever 90
 - furmas 89
- diftong = gruppas da vocals
- discurs indirect** 87
 - dumondas e cumonds 88
- frasa** 7-23
 - frاس mo cun subject e predicat 33
 - funcziuns expressivas 14
 - repartiziun dal text en frاس 8
 - sorts da frاس 10
 - structuraziun dal text cun frاس 9
- frasa affectiva** 13
 - frasa desiderativa 13
 - frasa exclamativa 13
 - frasa imperativa 13
- frasa declerativa** 11
- frasa cumponida** 19
 - frasa contracta 22
 - frasa coordinada 22
 - frasa structurada 23
- frasa desiderativa = frasa affectiva
- frasa exclamativa = frasa affectiva
- frasa imperativa = frasa affectiva
- frasa interrogativa** 12
- frasa simpla** 18
- furma da curtaschia 167
- futur** 80
- futur II** 81
- gerundi** 71
- gruppa adjectivala** 28, 37
- gruppa adverbiala** 28, 37, 256
- gruppa nominala** 28-29, 162, 213
- gruppa preposiziunala** 28, 38, 40, 256
- gruppas da plects** 28
 - dievers sintactics 29, 41
- gruppas da vocals** 301-302
 - hiat 302
- il qual** 210
- imperativ** 91-92
 - diever 92
 - furmas 91
- imperfect** 75
- indicativ** 84
- infinitiv** 69, 98
- interjecziun** 292-293
 - definiziun 292
 - funcziuns 293
- interpuncziun = reglas da comma
- inversiun** 12, 172, 264, 286
- modus** 83-92
- negaziun = particlas da negaziun
- nomen** 131-142
 - definiziun 131
 - genus 132-134
 - nominalisaziun dad autras spezias 141
 - numerus 135-139
 - nums propriis 142
 - quantitad nundeterminada 140
- numeral = adjectiv numeral
- object direct = cumplement direct
- object preposiziunal = cumplement preposiziunal
- ortografia** 305-326
 - c e z* 306
 - ch e tg* 307
 - con-* e *cun-* 309
 - cunter-/cuntra-* e *disch-/dis-* 310
 - differentas scripziuns per il medem sun 297, 305
 - sch/s* 308
 - scripziun differenta (rumantsch-tudestg) 311
 - scripziun grond u pitschen 314-318

- part verbala = parts da la proposiziun
- particip** 70
particip irregular 70, 130
- particla** 252-293
definiziun 252
particlas cumbinadas cun *che* 49
particlas cun plirs dievers 253
- particlas da negaziun** 283-289
- parts da la proposiziun** 24
cument 24, 27
funziuns sintacticas 30
part verbala 24-25
- passiv** 94
- perfect** 76
- pled** 56-58
definiziun 56
funziuns sintacticas 58
furmas grammaticalas 57
spezias da plects 59-60
- plusquamperfect** 78
- predicat** 26
predicat cumponì 26
- preposiziun** 254-260
cumbinaziun cun *che* 259
definiziun 254
diever senza artitgel 257
funziuns semanticas 258
preposiziuns ch'introduceschan
proposiziuns 260
preposiziuns cumbinadas 255
- preschent** 74
- pronom** 159-212
caracteristicas 159
diever sco accumpagnaders e/u sco
remplazzants 161
sutgruppas e furmas 160
- pronom demonstrativ** 188-196
diever cun la subjuncziun *che* 196
funziun semantica 188
furmas e dievers 189-195
- pronom indefinit** 205-208
i/igl (furmas) 212
ins (furmas) 208, 211
funziun semantica 205
pronom indefinit u adjectiv indefinit
206
- pronom interrogativ** 197-204
diever 198
diever cun la subjuncziun *che* 204
funziun semantica e furmas 197
- pronom persunal** 163-177
diever 163
furma da curtaschia 167
persunas grammaticalas 165
pronom object 169-177
accord dal pronom object 176
posiziun dal pronom object
nunaccentuà 174-175
pronoms objects accentuads 170
pronoms objects nunaccentuads 173
successiun da plirs pronoms objects
177
pronoms subjects 164-168
- pronom possessiv** 183-187
funziun semantica 183
furmas e dievers 185-187
particularitads grammaticalas 183
pronom persunal e pronom possessiv
184
- pronom reflexiv** 178-182
diever 178
furmas accentuadas e rinforzadas cun
sez 180
furmas cumponidas dals verbs
reflexivs 182
furmas nunaccentuadas 179
referiment a l'object direct 181
- pronom relativ = colliaziuns relativas
- pronunzia** 2
da gruppas da vocals 4
dals consonants 5
dals consonants finals 6
dals vocals 3
- proposiziun** 15
dumber da frasas e proposiziuns 16
parts da la proposiziun 24-30
senza verb 17
- proposiziun gerundiala = proposiziun
subordinada
- proposiziun infinitiva = proposiziun
subordinada
- proposiziun participiala = proposiziun
subordinada
- proposiziun principala** 20
proposiziun subjuncziunala =
proposiziun subordinada
- proposiziun subordinada** 21
funziun sintactica 44
sorts 45
proposiziun gerundiala 54
proposiziun infinitiva 52-53
cun adverb u pronom interrogativ 53

cun preposiziun 52
 proposiziun participiala 55
 proposiziun subjuncziunala 46
 che cun funcziun relativa 47
 che cun funcziun subjunctiva 48
 particlas cumbinadas cun *che* 49
sche en proposiziuns cun funcziun
 cundiziunala 50
sche en proposiziuns interrogativas
 indirectas 51
 quantidad nundeterminada = nomen
reglas da comma 322-326
sche 269
sche 50-51
schebain 270
 scripziun grond u pitschen = ortografia
silba 295
 definiziun 319
 separaziun en silbas 320-321
spezias da plects 59
 survista grafica 60
subject 31
 eruir il subject 32
 substantiv = nomen
sun e letra 294-326
 definiziun 294
temp 72-82
 diever da l'imperfect e dal perfect 77
 furmas surcumponidas 79
 survista dal diever dals temps 82
 temps grammaticals 73

test da coordinaziun 221
 tips da furmas 72
test da spustada 27
text 1
 triftong = gruppas da vocals
uschè 282
uschia 282
verb 61-130
 cuplements dals verbs (transitiv –
 intransitiv) 93
 definiziun 61
 diever 62
 furmas = conjugaziun
 furmas finitas 67
 furmas infinitas 68
 sorts da furmas 66
 verbs cun plirs dievers 95
verb auxiliar 63
verb intransitiv 93-95
verb modal 64
verb per propi 65
verb predicativ 37, 128
verb reflexiv 96, 109, 178, 182
verb transitiv 93-95
 verbs alternants = conjugaziun
 verbs irregulars = conjugaziun
 verbs regulars = conjugaziun
vocal 298-302
 trapez vocalic 300